

ENTREPRENØRENS RET TIL TIDSRISTFORLÆNGELSE, NÅR FORSINKELSEN SKYLDES:

BYGHERRENS FORHOLD, FORCE MAJEURE OG ANDRE UDEFRAKOMMENDE FORHOLD

THE RIGHT OF THE CONTRACTOR TO BE GRANTED EXTENSION OF TIME LIMITS,
IN CASE OF DELAY CAUSED BY:

CIRCUMSTANCES RELATING TO THE EMPLOYER, ACTS OF GOD AND OTHER EXTERNALLY IMPOSED CONDITIONS

af MARTIN HØJBJERG KJÆR

Resume DK

Entrepriseretten er særegen i forhold til mange andre kontraktforhold. Udefrakommende forhold får ofte indflydelse på aftaleforholdets forløb, og helt særlige risici gør sig gældende for netop bygge- og anlægsarbejder.

AB 92 er et aftaledokument, som er tilblevet ved forhandling mellem byggeriets parter og vedtages blandt disse i vid udstrækning. Hensigten har været at give udtryk for en rimelig afbalancering af parternes interesser, nemlig at parterne bør bære risikoen for det, de er nærmest til at kunne påvirke.

Tidsfrister har stor vigtighed for byggeriets parter og er ofte sanktionsbelagte. Derfor er det vigtigt at have overskuelige og afbalancerede regler, der regulerer retsstillingen, når fristerne overskrides.

Afhandlingen undersøger på denne baggrund entreprenørens ret til tidsfristforlængelse, jf. AB 92 § 24, når hans arbejde forsinkes som følge af bygherrens forhold, force majeure og andre udefrakommende forhold.

Resultaterne viser, at der i AB 92 findes rimelige og praktisk brugbare regler, men at der ikke er klarhed over bestemmelsens rækkevidde. AB 92 vilkårene er efterhånden snart 20 år, og en snarlig revision er formentlig ikke utænkelig. Der gives i denne forbindelse nogle konkrete forslag til, hvorledes reglerne kan optimeres.

Abstract UK

Construction law differs from a range of other contractual issues. Exogenous circumstances often have an effect on the proceedings of the contractual terms, and building and construction enterprise, in particular, is associated with certain risks.

AB 92 is a contractual document that has taken form through negotiations between the parties involved in building and constructions works, and it is to a great extent accepted among these. It has been the objective to convey a reasonable alignment of partaker interests.

Deadlines are of great importance to the parties involved, and are often sanctioned. Subsequently, it is vital to have lucid and balanced regulations regarding the legal position, when the deadlines are not met.

On these grounds, the current thesis will examine the right of the contractor to be granted deadline extension, cf. AB 92 § 24, when his work is delayed as a consequence of circumstances relating to the employer, acts of god and other externally imposed conditions.

The results indicate that AB 92 presents both reasonable and practically applicable regulations, but also that there is a lack of clarity a propos the range of the current provisions. The terms and conditions of the AB 92 have nearly reached the second decade in force, and an upcoming revision is to be expected. In that connection, the present thesis will offer a set of concrete suggestions concerning a potential optimization.

INDHOLDSFORTEGNELSE

1. FORORD	3
1.1 INDLEDNING	3
1.2 AFGRÆNSNING	5
2. METODE OG SYSTEMATIK	6
2.1 METODE	6
2.2 SYSTEMATIK	7
3. ENTREPRENØRANSVARET OG RETTEN TIL FRISTFORLÆNGELSE	7
3.1 ANSVARSGRUNDLAGET - § 25	7
3.2 HOVEDREGLLEN OM TIDSFRISTFORLÆNGELSE - § 24.....	8
3.3 PARALLELLER TIL ANDRE VILKÅR.....	10
4. BYGHERRENS FORHOLD	11
4.1 INDLEDNING	11
4.2 PROJEKTÆNDRINGER	11
4.2.1 BYGHERRENS ÆNDRINGSRET	11
4.2.2 TIDSMÆSSIGE KONSEKVENSER	12
4.2.3 ANDRE STANDARDVILKÅR	15
4.3 BYGHERRENS ØVRIGE FORHOLD.....	16
4.3.1 PROJEKTFEJL.....	16
4.3.2 PROJEKTSTYRING OG KOORDINERING.....	18
4.3.3 MYNDIGHEDSFORSINKELSE.....	19
4.3.4 ANDRE STANDARDVILKÅR	21
4.4 SIDEORDNEDE ENTREPRENØRER	22
4.4.1 REFLEKSFORSINKELSE	22
4.4.2 ANDRE STANDARDVILKÅR	23
5. FORCE MAJEURE	24
5.1 INDLEDNING	24
5.2 DET ALMINDELIGE FORCE MAJEURE-BEGREB	24
5.3 ENTREPRISERETLIG FORCE MAJEURE	26
5.3.1 OVERORDNEDE BETINGELSER.....	26
5.3.2 EKSEMPLIFIKATIONEN I § 24, STK. 1, NR. 3.....	27
5.3.2.1 FAGLIGE KONFLIKTER OG MANGEL PÅ ARBEJDSKRAFT	27
5.3.2.2 HÆRVÆRK OG TYVERI	31
5.3.2.3 ANDEN ENTREPRENØRS BESKADIGELSE AF ARBEJDET	32
5.3.2.4 UFORUDSETE JORDBUNDSFORHOLD.....	34
5.3.3 ANDRE STANDARDVILKÅR	35
5.4 NÅR FORCE MAJEURE RAMMER BYGGERIETS ØVRIGE AKTØRER	36
5.4.1 ENTREPRENØRENS UNDERENTREPRENØRER.....	36
5.4.2 ENTREPRENØRENS MATERIALELEVERANDØRER.....	38
5.4.3 BYGHERREN SELV.....	42
5.4.4 BYGHERRENS RÅDGIVERE.....	44
5.4.5 BYGHERRENS ANDRE ENTREPRENØRER.....	45
5.4.6 BYGHERRENS MATERIALELEVERANDØRER.....	46

6. ANDRE UDEFRAKOMMENDE FORHOLD	47
6.1 VEJRLIGSFORHOLD.....	47
6.1.1 SKAL VEJRFORHOLDET HENFØRES UNDER § 24, STK. 1, NR. 3 ELLER NR. 4?.....	48
6.2 OFFENTLIGE PÅBUD ELLER FORBUD.....	51
7. BEREGNING AF FRISTFORLÆNGELEN	52
8. AFHANDLINGENS RESULTATER.....	54
8.1 SAMMENFATNING OG VURDERING	55
8.2 FREMTIDIGE OVERVEJELSER	57
FORKORTELSER	58
LITTERATURFORTEGNELSE	60

1. FORORD

1.1 Indledning

Bygge- og anlægsarbejder er udsat for nogle særlige risici i forhold til andre former for produktion. Eksempelvis har vejrforholdene særlig betydning, da arbejdet, indtil taget er opført, udføres under åben himmel.

Et andet særtræk ved entreprisarbejder er, at disse typisk løber gennem en længere periode og oftest består af en omfattende og kompliceret ydelse fra entreprenørens side. Som regel skal der udføres arbejde fra flere forskellige parter, der i høj grad er indbyrdes afhængige af, at hinandens arbejder præsteres til den aftalte tid.

Endvidere kan peges på et for entrepriseretten helt særpræget usikkerhedsmoment, nemlig byggegrunden. På trods af tidens tekniske instrumenter og geologiske måleredskaber, vil udtømmende jordbundsundersøgelser ofte være så tids- og omkostningskrævende, at det kun vil være økonomisk forsvarligt at foretage stikprøver.

Byggebranchen udgør et segment med væsentlig samfundsmæssig og økonomisk interesse. Offentlig regulering spiller derfor en væsentlig rolle, idet der jævnligt vedtages nye regler omkring eksempelvis byggeforskrifter og arbejdsmiljø, som kan påvirke et igangværende byggeri.

Entreprisarbejder er således udsat for, at uforudsete forhold får indflydelse på kontraktforholdet i større eller mindre grad.¹ Det er snarere reglen end undtagelsen, at forløbet bliver anderledes end forventet, og i de fleste større byggeprojekter opstår under byggeriets gang spørgsmålet, om entreprenøren kan kræve for-

¹ Se i det hele AB-bet., s. 11 ff og Sandvik: Entreprenørrisikoen, s. 85-89.

længelse af tidsfristerne, som et typisk modargument, når bygherren fremsætter krav om dagbøder eller forsinkelseserstatning.²

Ved udregning af tilbud og ved udførelsen af et bygge- og anlægsarbejde spiller tidsfrister og entreprenørens hæftelse for overskridelse heraf en afgørende rolle. Tid og penge hænger unægtelig sammen, og når to professionelle parter indgår en aftale, forventes det, at begge parter overholder deres del af aftalen. Bygherren og entreprenøren ønsker begge, at arbejdet afleveres til tiden, men har oftest modstående interesser i forbindelse med entrepriseaftalens øvrige vilkår.³

Med byggeriets standardvilkår, navnlig AB 92, har byggebranchens parter forsøgt at udfærdige et afbalanceret aftaledokument, der på forhånd fastlægger parternes rettigheder og forpligtelser samt risikofordelingen mellem disse.⁴ Da særligt § 24, stk. 1, om tidsfristforlængelse, i vid udstrækning anses som værende en udfyldende regel,⁵ indtager entrepriseretten på dette punkt en særstilling i forhold til den øvrige almindelige formueret, idet mulighederne for korrektion af entrepriseretlige kontraktvilkår herved er væsentlig bredere.

Vedtagelsen af AB 92 giver parterne en vis mulighed for på forhånd at vurdere konsekvenserne af indgåelsen af en entreprisekontrakt. Det er hensigten, at parterne hver især bærer risikoen for de forhold, som de er nærmest til at råde over. Bygherren har som udgangspunkt ansvaret for byggegrunden og udbudsmaterialet, hvorimod entreprenøren bærer ansvaret for udførelsen af det arbejde, han i kontrakten har forpligtet sig til at levere.⁶

Det følger af AB 92 § 2, stk. 3, at udbudsmaterialet skal indeholde en tidsplan, og ifølge § 9, stk. 1, skal parterne i samarbejde udfærdige en nærmere plan for arbejdets tilrettelæggelse. Det er da også kutyme, at der udfærdiges detailtidsplaner, da forsinkelser kan medføre væsentlige økonomiske konsekvenser. Derfor er det helt afgørende, at parterne overholder de aftalte tidsfrister.⁷

Entreprenøren skal afgive et realistisk tilbud, men uanset hvor detaljeret tidsplanen er, vil det sjældent være muligt at tage ovenstående forhold i betragtning. Som anført af *Sandvik*: Entreprenørrisikoen s. 86 er det eneste man kan være sikker på, at vejret ikke bliver som meteorologernes gennemsnitsberegninger.

Tilbagetræden og ophævelse er normalvis ikke egnede som løsninger på entrepriseretlige risikoproblemer, da der herved oftest vil opstå et uforholdsmæssigt stort værdispild. Ingen har interesse i at stå tilbage med et halvfærdigt byggeri, hvilket er kommet til udtryk i de ekstraordinært strenge hævebetingelser i §§ 40-43.⁸ Et

² Se Hørlyck: Entreprenørvederlaget, s. 3 og Vagner, s. 102.

³ Se AB-bet., s. 16.

⁴ Jf. AB-vejl., s. 7.

⁵ Jf. Torsten Iversen i T:BB 2003.480, s. 4, Vagner, s. 112 og Hørlyck: Entreprise, s. 279.

⁶ Jf. AB-bet., s. 17.

⁷ Se hertil KFE 1994.44 VBA, der illustrerer, at bygherren bærer bevisbyrden for, at der er indgået bindende tidsplaner.

⁸ Se Hørlyck: Entreprise, s. 275.

centralt punkt i ethvert entrepriseretligt kontraktmateriale bør derfor være at fastlægge en afbalanceret og acceptabel risikofordeling for de involverede parter.

1.2 Afgrænsning

Opførelse af bygning eller anlæg på fast ejendom er ikke underlagt almindelig køberetlig regulering, idet sådanne kontraktforhold falder uden for anvendelsesområdet i såvel den danske købelov som den internationale købelov CISG, jf. KBL § 2, stk. 2, og CISG art. 3(2).

AB 92 finder anvendelse på arbejder og leverancer i forbindelse med bygge- og anlægsvirksomhed. Disse vilkår har efterhånden en lang historie bag sig og indgår i dag i stort set alle større byggeprojekter.⁹

Som allerede nævnt spiller de tidsmæssige vilkår en afgørende rolle for begge parter, og tvister omkring entreprenørens hæftelse for overskridelse af kontraktens tidsfrister opstår jævnligt i praksis.

Standardvilkårene har i den entrepriseretlige teori samt doms- og voldgiftspraksis været genstand for megen diskussion, men der findes imidlertid ikke noget klart og entydigt billede af hvilke situationer, der giver entreprenøren krav på mere tid – dvs. ansvarsfritagelse.

Nærværende specialeafhandling vil på baggrund af det anførte undersøge **entreprenørens ret til tidsfristforlængelse i medfør af AB 92 § 24**, og om bestemmelsen - snart 20 år efter udfærdigelsen – lever op til hensigten, om at udtrykke en rimelig balance mellem parterne.

Ikke alle fristforlængende forhold er behandlet, idet der fokuseres på nogle relevante situationer, som giver særlig anledning til diskussion, navnlig hvor forsinkelsen skyldes:

- Bygherrens forhold,
- force majeure, og
- andre udefrakommende forhold.

Spørgsmål vedrørende korrektion af entreprenørens vederlag har stor praktisk betydning og tæt tilknytning til spørgsmålet om fristforlængelse, men vil af hensyn til afhandlingens omfang kun blive omtalt lettere overfladisk.

Hvor intet andet er anført, forudsættes det, *at* der er tale om en fagentreprisesituation vedrørende et privat byggeri, *at* arbejdet udføres som tilbudsarbejde, og *at* AB 92 indgår som en del af aftalen. Kun på få udvalgte områder er ABT 93 gjort til genstand for selvstændig behandling.

⁹ Jf. AB-vejl., s. 8.

2. METODE OG SYSTEMATIK

2.1 Metode

I Danmark findes der ikke generel lovgivning, som regulerer forholdene mellem byggeriets parter. I stedet karakteriseres retsområdet af aftalefrihed mellem parterne.

Entrepriseretten er domineret af standardvilkår. De vigtigste, AB 92, ABT 93 og ABR 89, er udarbejdet af bygge- og anlægsvirksomhedens parter ved forhandling og betegnes sædvanligvis som *agreed documents*.¹⁰ Foreligger der ikke en aftale mellem parterne, må man i stedet rette blikket mod almindelige formueretlige regler.¹¹

Hensigtsmæssigheden af ikke at have lovregler på det entrepriseretlige område blev blandt andet diskuteret i forbindelse med udfærdigelsen af AB 92. Det af Bygge- og Boligstyrelsen nedsatte revisionsudvalg konkluderede i den forbindelse, at der ved aftalemæssig regulering er langt større fordele end ulemper.¹²

Udvalgets opgave bestod i at udforme et udkast til Nye Almindelige Betingelser, og Byggestyrelsen forestillede sig, at AB efter revisionen fortsat skulle have karakter af et aftaledokument, fremtrædende som tiltrådt af bygge- og anlægsvirksomhedens parter, og at disse vilkår principielt fortsat skulle være til frivillig brug.¹³

På trods af at entrepriseretten domineres af standardvilkår, der adskiller sig fra den almindelige lovgivning, idet disse som udgangspunkt kræver individuel vedtagelse og kun er normerende for aftaleparterne, vil den traditionelle *retsdogmatiske metode* finde anvendelse.

Dette skyldes navnlig, at AB 92 er resultatet af et bredt forlig mellem branchens parter og således udtrykker, hvad der sædvanligvis vedtages, ligesom disse i vid udstrækning anses udfyldende retsregler.¹⁴

I det følgende inddrages derfor på traditionel vis forarbejder, vejledninger, juridisk litteratur og publikationer, samt domstols- og voldgiftsretspraksis.

I vore skandinaviske nabolande har man for nyligt revideret de tilsvarende standardvilkår. Afhandlingen vil løbende inddrage paralleller til de norske vilkår NS 8405, ligesom der på udvalgte punkter knyttes nogle kommentarer til FIDIC Red Book, som ofte indgår i kontraktgrundlaget ved internationale entrepriseaftaler.

Endvidere vil der inddrages paralleller til nogle øvrige kontraktforhold, der ligeledes domineres af standardvilkår, navnlig NL 92 og NLM 94, som vedrører levering (og montering) af maskiner og andet mekanisk, elektrisk og elektronisk udstyr in-

¹⁰ Vagner, s. 12.

¹¹ Jf. Vagner, s. 9.

¹² AB-bet., s. 12 ff.

¹³ Jf. AB-bet., s. 6.

¹⁴ Se Torsten Iversen i T:BB 2003.480.

den for de nordiske lande, samt standardkontrakterne K01 og K02 vedrørende aftaler om IT-projekter.

2.2 Systematik

Afsnit 3 beskriver kort entreprenørens forsinkelsesansvar, jf. § 25. Denne regel behandles i sammenhæng med hovedreglen om fristforlængelse i § 24.

Herefter følger afhandlingens tre hovedafsnit: Bygherrens forhold (afsnit 4), force majeure (afsnit 5) og andre udefrakommende omstændigheder (afsnit 6), hvorefter selve beregningen af fristforlængelsen undersøges (afsnit 7).

Afslutningsvis følger en sammenfatning og vurdering af afhandlingens resultater (afsnit 8).

3. ENTREPRENØRANSVARET OG RETTEN TIL FRISTFORLÆNGELSE

3.1 Ansvarsgrundlaget - § 25

Det er et almindeligt og grundlæggende princip, at aftaler skal holdes. Som *Axel H. Pedersen* beskriver det s. 72, skal »entreprisen i sin helhed og i de enkelte dele fremmes således at den kan tilendebringes inden for de fastsatte tidsfrister. Dette gælder også entreprenører, der derfor bærer den tidsmæssige risiko for forsinkelse, indtil færdiggørelsen af det aftalte arbejde«. Afslutter entreprenøren arbejdet senere end det i kontrakten fastsatte tidspunkt opstår spørgsmålet om, hvorvidt entreprenøren kan gøres ansvarlig for forsinkelsen.

Hovedreglen findes i AB 92 § 25, stk. 1, hvoraf det fremgår, at entreprenørens ydelse skal præsteres til det aftalte tidspunkt. Sker dette ikke, foreligger der forsinkelse. Forsinkelsen er dog kun ansvarspådragende i de tilfælde, hvor entreprenøren ikke har ret til tidsfristforlængelse. Reglen i § 25 er en *ansvarsregel* og må således sammenholdes med *ansvarsfritagelsesreglen* i § 24.

Som regel er det i alle parter interesse at finde en fornuftig balance mellem hensynet til fastholdelse af den indgåede kontrakt, og heroverfor hensynet til at en uventet udvikling medfører et behov for at revidere kontraktvilkårene.¹⁵

AB 92 har med reglerne i § 24-27 forsøgt at tage højde for denne balancegang. Bestemmelserne om tidsfristforlængelse bygger således på det entrepriseretlige princip, at parterne må tage hensyn til kontraktforholdets særlige karakter og derved i et vist omfang acceptere, at udefrakommende forhold kan medføre en tidsmæssig forskydning i forhold til det oprindelige aftalegrundlag.¹⁶

¹⁵ Se Hørlyck: Entreprisen, s. 275.

¹⁶ Se AB-vejl., s. 61.

3.2 Hovedreglen om tidsfristforlængelse - § 24

Hovedreglen om entreprenørens ret til tidsfristforlængelse findes i AB 92 § 24, der angiver hvilke omstændigheder, der kan være fristforlængende. Det er imidlertid ikke kun de i bestemmelsen opregnede tilfælde, der kan begrunde fristforlængelse, idet eksemplifikationen ikke er udtømmende, jf. *AB-bet.* s. 103. Om forhold, der ikke er nævnt, giver ret til fristforlængelse, beror på en konkret risikoafvejning.¹⁷

Det fremgår af stk. 1, at entreprenøren har ret til forlængelse af tidsfrister ved forsinkelse af arbejdet, der er en følge af:

- 1) *ændringer i arbejdets art og omfang, som kræves af bygherren, jf. § 14,*
- 2) *bygherrens forhold eller anden entreprenørs forsinkelse,*
- 3) *forhold, der opstår uden entreprenørens skyld, og over hvilke entreprenøren ikke er herre, f.eks. krig, usædvanlige naturbegivenheder, brand, strejker, lock-out eller hærværk,*
- 4) *nedbør, lav temperatur, stærk vind eller andet vejrlig, som forhindrer eller forsinker arbejdet, når sådant vejrlig forekommer i væsentligt større omfang, end det er sædvanligt for den pågældende årstid og egn, eller*
- 5) *offentlige påbud eller forbud, som ikke skyldes entreprenørens egne forhold.*

Også kortvarige forsinkelser giver entreprenøren ret til fristforlængelse, idet der ikke stilles noget krav om væsentlighed.¹⁸ Det kræves heller ikke, at forsinkelsen rammer et arbejde, der er afgørende for, at andre arbejder på byggeriet kan udføres. Fristforlængelse er dog navnlig aktuelt, når forsinkelsen rammer en sådan *kritisk* aktivitet.¹⁹ Eksempelvis er et afsluttende malerarbejde sjældent kritisk, men forsinkes dette arbejde undervejs, kan bygherren ikke kræve dagbøder eller forsinkelseserstatning, i det omfang maleren har krav på fristforlængelse.

Det har ikke betydning for selve fristforlængelsen, hvilken bestemmelse i § 24, stk. 1, forsinkelsen henføres under. Imidlertid afgør § 27, om bygherren hæfter økonomisk for forsinkelsen:

Bygherren ifalder således erstatningsansvar ved egen fejl og forsømmelse, samt ved andre aftaleparters ansvarspådragende forsinkelse, dvs. forsinkelse, der ikke berettiger disse til fristforlængelse. Forsinkes entreprenøren som følge af bygherrens forhold, der ikke skyldes fejl og forsømmelse, eller bygherrens andre aftaleparters ikke-ansvarspådragende forsinkelser, skal bygherren godtgøre entreprenørens tab med fradrag af den mistede fortjeneste. Forsinkelse som følge af force majeure og usædvanligt vejrlig giver intet krav, hvorimod bygherren skal svare godtgørelse ved offentlige pålæg og forbud, som ikke skyldes entreprenørens forhold.

¹⁷ Jf. Hørlyck: *Entreprise*, s. 276.

¹⁸ Jf. Vagner, s. 106.

¹⁹ Jf. Hørlyck: *Entreprise*, s. 277.

Forsinkelse, som skyldes *entreprenørens egne forhold*, afskærer som udgangspunkt entreprenøren fra at kræve fristforlængelse.²⁰ Han vil således være ansvarlig for, hvordan han har valgt at organisere og drive sin virksomhed, ligesom han selv sagt ikke har krav på fristforlængelse, når forsinkelse skyldes egne culpøse forhold.

Se afgørelsen KFE 1991.4 VBA, hvor en hovedentreprenør HE afviste underentreprenør UE's forslag om afdækning af en bygning, således at denne i ombygningsperioden stod uden tag. Et voldsomt regnskyl forårsagede væsentlige vandskader og medførte forsinkelse af byggeriets færdiggørelse. Ifølge Voldgiftsretten kunne skaderne i det væsentligste tilskrives HE's *egne uforsvarlige dispositioner*, og da HE således bar den væsentligste del af ansvaret, kunne der ikke indrømmes HE fristforlængelse (overfor HE's bygherre) i anledning af det ekstraordinære regnskyl.

Entreprenørens egen fejl eller forsømmelse ved smøleri, dårlig planlægning og lignende, berettiger heller ikke til fristforlængelse. Det samme er tilfældet, hvor forsinkelsen skyldes entreprenørens pengemangel, urealistiske tidsplaner, mv.²¹

I T:BB 2008.418 VBA (KFE 2009.101 VBA), havde en entreprenør haft betydelige organisatoriske, koordinerende og styringsmæssige problemer, der vanskeliggjorde færdiggørelsen af et byggeri. På trods af den heraf forårsagede forsinkelse, foretog Voldgiftsretten en samlet vurdering og tilkendte alligevel entreprenøren fristforlængelse, idet bygherren i samme periode havde krævet projektændringer i betydeligt omfang.

Det er en almindelig obligationsretlig regel, at en kontraktpart i et vist omfang skal tage hensyn til medkontrahentens interesser. Derfor er det klart, at en entreprenør har pligt til at reagere på en forsinkelse, også hvor han har krav på fristforlængelse. Reglen i § 24, stk. 2, har således begrænset selvstændig betydning, idet entreprenøren har en vis pligt til at begrænse modpartens tab, uanset om AB 92 er vedtaget eller ej.²²

Se eksempelvis T:BB 2002.327 VBA (KFE 2003.66 VBA), hvor en entreprenør ikke havde overholdt sin pligt, jf. § 24, stk. 2, idet en række arbejder kunne have været udført sideløbende med nogle udskudte arbejder.

Selvom FIDIC også bygger på det bærende princip, at begge parter skal medvirke loyalt til, at medkontrahenten kan opfylde sin del af kontrakten,²³ findes der ikke en tilsvarende regel i FIDIC. Dette skyldes formentlig, at enkelte landes retssystemer ikke bygger på samme principper om samarbejdspligt.²⁴

Det er ikke en selvfølge, at opfyldelse af de i § 24 nævnte forhold i alle tilfælde medfører forsinkelse af byggeriet. Eksempelvis vil en malers indendørs arbejde sjældent blive forsinket som følge af et ekstraordinært regnvejr. Entreprenøren

²⁰ Jf. Vagner, s. 112.

²¹ Se Mogens Hansen m.fl., s. 95 og Vagner, s. 107.

²² Se Vagner, s. 115.

²³ Se F. Horn Andersen: FIDIC, s. 97-106.

²⁴ Jf. F. Horn Andersen: FIDIC, s. 201.

skal derfor godtgøre, at den tidsfristforlængende omstændighed har forårsaget en faktisk forsinkelse, jf. § 24, stk. 3. Der må således være *kausalitet* mellem den påberåbte fristforlængelsesgrund og den faktisk indtrådte forsinkelse.

I NS 8405 har man udeladt kravet om, at entreprenøren skal »godtgøre« sit krav på fristforlængelse. Entreprenøren skal blot bevise overvejende sandsynlighed, dvs. mere end 50 % sandsynlighed for at der er den fornødne årsagsforbindelse.²⁵

Spørgsmålet, om reklamationsreglen i § 24, stk. 3, skal læses efter ordlyden og dermed har *præklausiv virkning*, omtales nedenfor i afsnit 4.2.2.

3.3 Paralleller til andre vilkår

I det følgende beskrives de grundlæggende regler om fristforlængelse, som findes i nogle andre udvalgte standarddokumenter.

FIDIC er i høj grad inspireret af angelsaksisk ret og indeholder derfor en mere omfattende og detaljeret regulering af parternes forhold end AB 92.²⁶ Pkt. 8.4 og 8.5 er de centrale bestemmelser vedrørende entreprenørens ret til fristforlængelse. Principperne svarer i det væsentlige til § 24, men opbygningen er anderledes.

Pkt. 8.4 giver mulighed for fristforlængelse ved: a) ændringer, b) andre særbestemmelser i FIDIC, c) klimatiske forhold, d) uforudseelig mangel på personale eller materialer og e) bygherrens forhold. Pkt. 8.5 indeholder en bestemmelse vedrørende myndighedsforsinkelse.

NS 8405 indeholder i pkt. 25 en central bestemmelse om »fristforlængelse«:

Entreprenøren kan under visse betingelser kræve fristforlængelse, hvis fremdriften hindres som følge af 1) ændringer, 2) forsinkelse eller mangler ved bygherrens leverancer eller anden medvirken, 3) bygherrens øvrige forhold og 4) force majeure og andre hindringer udenfor parternes kontrol.

NLM 94 og NL 92 indeholder også bestemmelser om fristforlængelse, der i det væsentlige ligner de entrepriseretlige.²⁷

Se herved NLM 94 pkt. 46 og NL 92 pkt. 12, hvor leverandøren (tilvirkeren) kan fritages for ansvar ved forsinkelser der skyldes force majeure-begivenheder, ved handlinger eller undladelser fra køberen (bestilleren) eller hans øvrige leverandører, og ved ændringer.

Ved IT-leverancer har leverandøren efter K01 pkt. 17 ret til en saglig begrundet udskydelse af tidsfristerne, når forsinkelsen skyldes brugerens forhold. K02 pkt. 19 henviser i disse tilfælde til dansk rets almindelige regler. Derudover indeholder begge regelsæt bestemmelser om *kontrolansvar* i hhv. pkt. 19 og 22.

²⁵ Jf. Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 393.

²⁶ Jf. F. Horn Andersen: FIDIC, s. 33.

²⁷ Se Hørlyck: Tilvirkningskøbet, s. 52 ff og Kolrud m.fl.: NLM 94, s. 190-197.

4. BYGHERRENS FORHOLD

4.1 Indledning

Entreprenørens arbejde kan forsinkes som følge af forhold, bygherren bærer den tidsmæssige risiko for.

I det følgende sondres mellem ændringer (afsnit 4.2), bygherrens øvrige forhold (afsnit 4.3) og sideordnede entreprenørers forsinkelse (afsnit 4.4).

4.2 Projektændringer

Der vil efter indgåelsen af en entreprisekontrakt ofte opstå et større eller mindre behov for at foretage ændringer i projektet. AB 92 indeholder derfor i §§ 14 og 24, stk. 1, nr. 1, regler herom.

Disse bygger på en afvejning af to modstridende hensyn: Samfundsøkonomisk og byggeprocesmæssigt bør parterne have klarhed over omkostningerne ved et byggeri. Heroverfor står hensynet til, at udefrakommende forhold eller bygherrens senere erkendelse af, hvorledes han opnår det optimale produkt, kan give et tvivlende behov for efterfølgende at foretage ændringer i projektet.²⁸

Hvis ikke bygherren kunne kræve ændringer foretaget, ville der ofte opstå situationer, hvor byggeriet gik i stampe, og det ville derfor ikke være hensigtsmæssigt, hvis bygherren ikke havde denne ret. Derimod giver det god mening, at reglerne forstås på den baggrund, at bygherren bærer de økonomiske og tidsmæssige risici som følge af ændringer i entreprisen.²⁹

4.2.1 Bygherrens ændringsret

Ifølge § 24, stk. 1, nr. 1, har entreprenøren krav på fristforlængelse i tilfælde af projektændringer, som kræves af bygherren i medfør af § 14. Bygherren kan herafter *forlange ændringer i arbejdets art og omfang, når ændringen har naturlig sammenhæng med de aftalte ydelser.*

Grænserne for, hvornår dette er tilfældet, er ikke faste, og der må i hver enkelt sag foretages en konkret vurdering. Omfanget af den krævede ekstraydelse må sammenholdes med entreprenørens tekniske kunnen og ekspertise inden for det berørte fag. En bygherre kan eksempelvis ikke kræve, at en murer udfører arbejde indenfor tømrerfaget.³⁰

Se KFE 1986.30 VBA, hvor en bygherre BH ønskede et sandpumpningsarbejde fortsat på trods af manglende sandmængder. Da entreprenørens materiel ikke var egnet til et sådant arbejde, fik BH ikke medhold heri.

²⁸ Jf. AB-bet., s. 86.

²⁹ AB-bet., s. 87 og Mogens Hansen m.fl., s. 93.

³⁰ Se herom Mogens Hansen m.fl., s. 50-51 og Hørlyck: Entreprise, s. 180.

Om der er tale om en ændring, må først og fremmest bero på en fortolkning af kontrakten for derved at fastlægge, hvilke ydelser entreprenøren skal præstere. Skal der udføres mere arbejde end aftalt, er der oftest tale om ekstraarbejde. Kan arbejdets omfang ikke udledes af kontrakten, må dette ske ved udfyldning efter almindelige obligationsretlige regler.³¹

Hørlyck vil give fristforlængelse efter nr. 1 ved fejl og uoverensstemmelser i projektet, der nødvendiggør yderligere tidskrævende foranstaltninger.³² Det er formentlig mere rigtigt at henføre sådanne forhold under nr. 2, da der som regel vil være tale om projektfejl/udbudsmangler fra bygherrens side. Det følger i den forbindelse af § 2, stk. 2, at bygherrens udbudsmateriale skal være klart og tydeligt, jf. nedenfor i afsnit 4.3.1.

Se eksempelvis T:BB 2001.245 VBA (KFE 2002.20 VBA), hvor entreprenøren E måtte ændre en stilladsopsætning i forhold til den oprindelige aftale, som følge af forhold bygherren svarede for. E havde krav på fristforlængelse efter bestemmelsen i § 24, stk. 1, nr. 2.

Spørgsmålet, om der er tale om et ekstraarbejde, skal ikke forfølges nærmere her, idet der i det følgende lægges til grund, at betingelserne i § 14 er opfyldt.

4.2.2 Tidsmæssige konsekvenser

Når der er tale om et ekstraarbejde, jf. § 14, opstår spørgsmålet, om dette giver entreprenøren ret til korrektion af tidsplanen.

Det har alene betydning, om ændringen medfører en *forsinkelse* af byggeriet, og således ikke, om ændringen skyldes tekniske, designmæssige eller andre årsager. Det er heller ikke afgørende, om den medfører en økonomisk mer- eller mindredelse.³³

Kræver bygherren eksempelvis, at tømreren lægger egetræsgulve i stedet for bøgetræ, vil det ikke være ens betydende med et yderligere tidsforbrug, hvis fx den lokale tømmerhandel har begge træsorter på lager. Selvom anvendelse af egetræ vil fordyre entreprisen, er der ikke altid grundlag for fristforlængelse, og ekstraarbejdet skal principielt udføres i overensstemmelse med den oprindelige tidsplan.

I KFE 1982.23 VBA havde en entreprenør E påtaget sig at udføre et større arbejde i forbindelse med en broentreprise. Der indtrådte betydelige forsinkelser i forhold til tidsplanen, og bygherren BH fremsatte krav om dagbøder, hvilket E afviste og krævede fristforlængelse mindst svarende til forsinkelsen.

Under byggeriets gang havde E efter BH's anmodning, som ekstraarbejde, udført en særlig isolering af bropillernes fundament. Ifølge BH erstattede dette de vinterforanstaltninger, der efter kontrakten kunne kræves udført uden fristforlængelse.

³¹ Se Vagner, s. 87 f.

³² *Hørlyck*: *Entreprise*, s. 280.

³³ Se Mogens Hansen m.fl., s. 93.

Ifølge Voldgiftsretten afveg den anvendte metode både efter sit formål og omfang *afgørende* fra de i udbudsbetingelserne anførte vinterforanstaltninger. E fik på baggrund heraf medhold i kravet om fristforlængelse.

Selv om bygherren kræver arbejdet reduceret og derved giver entreprenøren mulighed for at afslutte sit arbejde hurtigere, er der ikke af den grund hjemmel til, at bygherren kan kræve fristen forkortet.³⁴ Entreprenøren har oftest koordineret sit arbejde i overensstemmelse med den indgåede tidsplan og bør derfor kunne stole på, at denne overholdes. Der kan dog tages hensyn hertil, såfremt der senere måtte opstå spørgsmål om fristforlængelse som følge af ekstraarbejder.³⁵

Ekstraarbejderne skal være *bestilt* af bygherren.³⁶ Entreprenøren kan således ikke af egen drift igangsætte et ekstraarbejde og fremsætte krav om mere tid, medmindre forholdet er omfattet af den *negotiorum gestio*-lignende regel i § 15, stk. 3, 2. pkt.

Se således T:BB 2003.82 VBA (KFE 2003.211 VBA), hvor Voldgiftsretten afviste entreprenørens krav om ekstrabetaling, idet der ikke i overensstemmelse med entreprisekontrakten var indgået særskilt skriftlig aftale om det af entreprenøren påståede ekstraarbejde.

Axel H. Pedersen anfører s. 73, at entreprenøren ikke har ret til fristforlængelse, når bygherren har meddelt sit ønske om ændringer med rimeligt varsel. En så konsekvent terminologi er næppe rigtig. Der må i alle tilfælde foretages en konkret vurdering af, om ændringen har medført en forsinkelse.³⁷ Der *kan* ved denne vurdering tages hensyn til, om bygherren har fremsat sit krav i så god tid, at entreprenøren har haft mulighed for at koordinere sit arbejde på grundlag af det ændrede projekt.

Et andet praktisk problem er, om entreprenøren ved ændringsaftalens indgåelse udtrykkeligt overfor bygherren skal gøre gældende, at han senere vil kræve fristforlængelse. Ifølge § 24, stk. 3, skal han *snarest muligt* skriftligt underrette bygherren, hvis han anser sig berettiget til forlængelse af en frist. Endvidere pålægger reglen i § 14, stk. 2, parterne *skriftligt* at give meddelelse om eventuelle krav vedrørende korrektion af aftalen med hensyn til blandt andet pris og tid ved ændringer efter stk. 1.

Forstås disse bestemmelser efter ordlyden, mister entreprenøren retten til fristforlængelse, såfremt der ikke fremsættes krav herom, altså en *præklusionsregel*. Imidlertid kan det tiltrædes, når *Vagner* s. 104 anfører, at der i stedet er tale om en *procesregel*. Det afgørende må være, om entreprenøren kan godtgøre, at bygherren indså eller burde indse, at ændringsordren ikke kunne udføres efter den oprinde-

³⁴ Jf. *Vagner*, s. 103 og *Mogens Hansen m.fl.*, s. 93.

³⁵ Jf. *Hørlyck: Entreprise*, s. 280.

³⁶ Jf. *Vagner*, s. 87.

³⁷ Jf. *Afgørelserne U 1977.306 H, KFE 1977.162 VBA og Hørlyck: Entreprise*, s. 280.

lige tidsplan. Ifølge *AB-bet.* s. 105 beror dette på en konkret vurdering af de foreliggende omstændigheder.³⁸

I afgørelsen U 1986.168 H havde en murermester »ikke på en tilstrækkelig klar måde [...] gjort sine krav om forlængelse af tidsfristen gældende under byggeriet«, men fandtes alligevel at have krav på fristforlængelse blandt andet som følge af en ændret fugemetode.

I U 1974.583 V fandtes entreprenøren ikke afskåret fra at kræve fristforlængelse på trods af, at han ikke formelt havde fremsat begæring under byggeriet. Forholdene havde dog flere gange været diskuteret på afholdte byggemøder.

Således også KFE 1975.46 DIV, hvor bygherrens tilsyn fandtes at være fuldt ud klar over forholdene, og KFE 1982.6 VBA, men modsat KFE 1981.36 VBA, hvor entreprenøren ikke havde reageret på byggeledelsens kraftige tilkendegivelser vedrørende begæring om fristforlængelse. Da han tværtimod havde anerkendt den gældende tidsplan, var han afskåret fra senere at kræve fristforlængelse.

Som anført af *Vagner* s. 104 er bestemmelsen i § 24, stk. 3, særlig aktuel ved ændringsarbejder. Bestemmelsen må derfor – i højere grad end ellers – læses efter ordlyden, idet entreprenøren har særlig anledning til at tage stilling til det tidsmæssige omfang af en ændringsordre. Hertil må nævnes, at bygherren(s rådgivere) lige så vel som entreprenøren kan have *særlig* anledning til at beregne eller forudse konsekvenserne af en ændringsordre. Derfor må der i alle tilfælde foretages en konkret bedømmelse, navnlig med hensyn til parternes faglige forudsætninger og muligheder for at forudse konsekvenserne af en ændringsordre.³⁹

NS 8405 pkt. 20.5, pålægger entreprenøren pligt til at varsle bygherren, når han mener der foreligger ændringer, ligesom krav om fristforlængelse skal varsles efter reglen i 23.2, jf. 25.2. I norsk ret skal sådanne bestemmelser dog heller ikke altid læses efter ordlyden. *Sandvik: Entreprenørrisikoen* s. 371 anfører således, at der kan spores en kritisk holdning overfor sådanne klausuler og en tendens til at lade realiteterne være afgørende. Synspunktet tiltrædes af *Kolrud m.fl.*: NS 8405 s. 263.

FIDIC indeholder et betydeligt omfang af formelle procedureregler, hvilket udgør en af de væsentligste forskelle mellem FIDIC og AB 92. De strenge krav til entreprenørens reklamationer ses tydeligt i pkt. 20.1, hvorefter entreprenøren mister såvel retten til fristforlængelse som ekstrabetaling ved manglende overholdelse af den nævnte reklamationsfrist.⁴⁰

Også ved leverancer med montering efter NLM 94 kan bestilleren, med visse begrænsninger, forlange ændringer i den oprindeligt aftalte leverances omgang, konstruktion og udførelse, jf. NLM pkt. 33. Tilvirkeren kan fremsætte forslag til sådan-

³⁸ Se om § 24, stk. 3, *Vagner*, s. 119 f.

³⁹ Jf. således også *AB-bet.*, s. 105.

⁴⁰ Se herom F. Horn Andersen: *FIDIC*, s. 34 f og 330 ff.

ne ændringer, jf. pkt. 34, og ifølge *Kolrud m.fl.*: NLM 94 s. 192 skal han i sin meddelelse vedrørende ændringsforslaget, jf. pkt. 35, fremsætte krav om fristforlængelse. I modsat fald kan bestilleren normalt gå ud fra, at der ikke kræves fristforlængelse.

4.2.3 Andre standardvilkår

Ifølge FIDIC pkt. 13.1, har entreprenøren pligt til, efter anmodning fra bygherrens rådgiver, at fremkomme med forslag til ændringsarbejder, herunder detaljerede oplysninger om ændringsarbejdets indflydelse på tidsplanen, mv., jf. pkt. 13.3. Det følger forudsætningsvist heraf, at entreprenøren har samme pligt som i AB 92, når blot anmodningen kommer fra bygherrens rådgiver. Begrundelsen herfor er, at rådgiveren ellers ikke har mulighed for at styre byggeriets tekniske udførelse.⁴¹ Den generelle regel i pkt. 8.4 giver entreprenøren ret til fristforlængelse ved sådanne ændringer («Variations«).

De norske vilkår ligger omtrent på linje med de danske, jf. NS 8405 pkt. 20.1, hvorefter ændringen skal stå i sammenhæng med kontrakten og ikke være af væsentlig anden art, sammenholdt med pkt. 25.1, der giver entreprenøren ret til fristforlængelse »dersom fremdriften hindres som følge af ændringer«.

I modsætning til AB 92 indeholder NS 8405 pkt. 20.2, en regel, som giver bygherren en vis ret til at kræve forcering udført af entreprenøren, særligt i de tilfælde, hvor andre entreprenører risikerer at blive forsinket eller hindret som følge af ændringer i entreprenørens arbejde.

Reglerne i NLM 94 vedrørende ændringer forudsætter i højere grad et samarbejde mellem parterne og forekommer knap så ensidige som reglen i AB 92 § 14. Tilvirkeren kan således efter bestillerens anmodning fremkomme med forslag til udførelsen af en ændring. Det er dog bemærkelsesværdigt, at han først har *pligt* til at udføre disse ændringer efter indgåelse af skriftlig aftale omkring de økonomiske og tidsmæssige følger, jf. pkt. 36. Sådant en regel gælder ikke for entrepriseretten.⁴²

Det kan undre, hvorfor der ikke findes tilsvarende regler i NL 92, da begge regelsæt vedrører fremstilling af en specifik genstand til bestilleren. Som anført af *Hørlyck*: Tilvirkningskøbet s. 60 kan der vel opstå behov for ændringer, uanset om leverancen skal monteres eller ej.

Bestilleren af en IT-ydelse kan ligeledes *anmode* leverandøren om at foretage ændringer, jf. K01 pkt. 5.1 og K02 pkt. 6.4. Leverandøren fremsender herefter et tilbud på grundlag af anmodningen, hvilket det er op til bestilleren at acceptere. Leverandøren kan kun nægte at foretage ændringen, i det omfang afvisningen er rimeligt og sagligt begrundet.⁴³

Ifølge *Nørager-Nielsen*: EDB Kontrakter s. 398 kan leverandøren principielt afvise at gennemføre ændringer ved *udviklingsarbejder*, hvor der er aftalt fast pris og fa-

⁴¹ Jf. F. Horn Andersen: FIDIC, s. 241 ff.

⁴² Se *Hørlyck*: Tilvirkningskøbet, s. 59-63 og *Kolrud m.fl.*: NLM 94, s. 139-155.

⁴³ Jf. *Dragsted m.fl.*: K01, s. 66 f.

ste tidsfrister, og vil i modsat fald have krav på såvel ekstrabetaling som fristforlængelse. Det anbefales anf. sted, at der i alle tilfælde bør træffes aftale om de tidsmæssige konsekvenser af en ændringsaftale.

4.3 Bygherrens øvrige forhold

I det foregående er redegjort for entreprenørens ret til fristforlængelse, når bygherrens ændringer i projektet medfører forsinkelse. Skyldes forsinkelsen derimod bygherrens *øvrige forhold*, er forholdet ofte omfattet af § 24, stk. 1, nr. 2, 1. led.

Bygherren skal medvirke aktivt til opfyldelse af entreprisekontrakten. Man sonderer mellem *hovedforpligtelsen*, nemlig at betale entreprisensummen, og en række *biforpligtelser*, fx pligten til at sørge for at entreprenøren kan få adgang til byggepladsen, pligten til at levere aftalte bygherreleverancer og pligten til i øvrigt at overholde tidsplanen. Sådanne biforpligtelser har ofte betydning for, om entreprenøren kan udføre sin ydelse kontraktmæssigt, da bygherren skal give entreprenøren mulighed for at kunne udføre sit arbejde rettidigt.⁴⁴

”Bygherrens forhold” – som formuleret i 1. led - er et bredt udtryk, der dækker utallige situationer, såsom uforudsete forhold, for hvilke bygherren bærer forsinkelsesrisikoen, fejl i projektet, fejlagtig koordinering af forskellige fagentrepriser, forsinkede bygherreleverancer i bred forstand, mv. Der kan i princippet tages hensyn til *alle* bygherreforårsagede forsinkelser, uanset om disse udtrykkeligt fremgår af § 24, jf. ordet »forhold«.⁴⁵

Nedenfor undersøges nogle forhold, der er særligt relevante i denne henseende, nemlig hvor forsinkelsen skyldes bygherrens projektfejl, utilstrækkelige projektstyring samt myndighedsforsinkelse.

4.3.1 Projektfejl

Sondringen mellem projektændringer og projektfejl kan have væsentlig betydning for parterne. Godt nok indrømmes entreprenøren i begge situationer fristforlængelse, men de økonomiske konsekvenser afgøres efter forskellige regler.

Ved *projektændringer* kan entreprenøren således kun kræve godtgørelse af sit tab med fradrag af den mistede fortjeneste, jf. § 27, stk. 2, nr. 1, hvorimod *fejl* i projektet udløser krav på erstatning, jf. § 27, stk. 1, nr. 1.

Skal entreprenøren være i stand til at afgive et nogenlunde realistisk tilbud på et entrepriseprojekt, må bygherrens projektmateriale på udbudstidspunktet være fyldestgørende og give entreprenøren den fornødne vejledning. Bygherren bærer derfor som udgangspunkt ansvaret for, at udbudsmaterialet er korrekt, jf. § 2, stk. 2, sammenholdt med § 15.

⁴⁴ Jf. Vagner, s. 150.

⁴⁵ Se således Vagner, s. 104 f og Hørlyck: Entreprise, s. 282.

FIDIC pkt. 4.1, pålægger derimod entreprenøren en udvidet forpligtelse i forhold til AB 92, idet entreprenøren kan have et ikke ubetydeligt projekteringsansvar.

Projektet skal være logisk udformet, således at entreprenørens ydelse beskrives klart og tydeligt, jf. § 2, stk. 2. Yder arbejdsbeskrivelsen ikke entreprenøren tilstrækkelig vejledning, skal entreprenøren anmode bygherren om dennes nærmere instruktioner, jf. § 15, stk. 1. Svarer bygherren (eller dennes rådgivere) ikke herpå, eller resulterer en langsommelig stillingtagen hertil i forsinkelse, kan entreprenøren naturligt kræve fristforlængelse for den deraf forårsagede forsinkelse.⁴⁶

Se T:BB 2002.329 VBA (KFE 2003.179 VBA), hvor en hovedentreprenør HE havde påtaget sig at udføre et arbejde på et akvarium for bygherre BH. Der var i sagen tale om flere sideløbende forsinkelsesårsager, men det var imidlertid Voldgiftsrettens opfattelse, at nogle projektændringer var den væsentligste årsag til forsinkelsen. Voldgiftsretten udtalte, at der f.s.v. angik projektændringerne »ikke alene var tale om en tilretning af projektet, men om en egentlig omprojektering af fundamentterne, idet man åbenbart havde måttet konstatere, at det oprindelige ingeniørprojekt ikke havde den fornødne bæreevne«.

Retten udtalte videre, at væsentlige tekniske specifikationer var mangelfuldt oplyst i projektmaterialet, »og at disse mangler havde et omfang, der åbenbart oversteg omfanget af tilretninger, der altid - og ved et projekt som det foreliggende i særdeleshed - må påregnes«. HE kunne ikke bebrejdes ikke at være blevet opmærksom på manglerne allerede i tilbudsfasen og fik på den baggrund medhold i sit krav om fristforlængelse på grund af projektfejl.

I T:BB 2008.406 VBA (KFE 2009.087 VBA) fandt Voldgiftsretten det godtgjort, at en betydelig forsinkelse med hensyn til færdiggørelse af en vinduesentreprise var opstået som følge af, at det først i forbindelse med arbejdets udførelse kunne konstateres, at et meget større antal vinduesrammer end forudsat i kontraktmaterialet skulle erstattes af nye rammer (ca. 100 rammer var det skønnede omfang, men reelt skulle 1200 rammer skiftes).

På baggrund af udbudsmaterialets oplysning, om at vinduerne var af god trækvalitet, og det hertil knyttede skøn, at omkring 100 vinduesrammer kunne forventes udskiftet, fandt Voldgiftsretten, at forsinkelsen måtte henføres til bygherrens forhold, jf. AB 92 § 24, stk. 1, nr. 2, hvorfor HE var berettiget til en vis tidsfristforlængelse på vinduesentreprisen.

En udvidet voldgiftsret afgav i KFE 1997.45 VBA en principiel udtalelse, hvor der i forbindelse med en større brobygningsentreprise var blevet foretaget meget væsentlige ændringer i udbudsprojektet. Afgørelsen illustrerer sondringen mellem projektændringer og projektfejl:

Efter at have påpeget AB 92 § 2, stk. 2, som den almindelige entrepriseretlige regel, udtalte Voldgiftsretten, at »hvis [...] bygherrens detailprojektering medfører, at

⁴⁶ Se Mogens Hansen m.fl., s. 94.

der under arbejdets udførelse stilles krav til entreprenøren, som udbudsmaterialet ikke gav denne rimelig grund til at regne med ville blive stillet, og som der derfor ikke er taget hensyn til ved tilbudsgivningen, [...], har entreprenøren krav på til-lægsvederlag og tidsfristforlængelse«. Ved bedømmelsen lagde Voldgiftsretten til grund, at det utilstrækkelige projekt medførte planlægningsforstyrrelser og for-sinkelser, som ikke ville være blevet påført entreprenøren, hvis projektet i første omgang havde været tilstrækkeligt.

Modsat øvrige former for produktionsvirksomhed, udføres entreprisarbejder på fremmed grund og ligger derved uden for entreprenørens sædvanlige kendskab. Derfor opstår ofte vanskeligheder, som følge af *uforudsete jordbundsforhold*, sær-ligt for de entreprenører, der udfører råhusarbejder og dermed også fundering.

Det er som udgangspunkt i alles interesse, at bygherren sørger for de fornødne jordbundsundersøgelser og lader resultatet af disse indgå i udbudsmaterialet. Var det modsatte tilfældet, ville aftaleindgåelsen besværliggøres væsentligt. Entreprenørerne ville ved tilbudsregningen da være nødsaget til at indregne en betydelig sikkerhedsmargin, hvorefter bygherren ville modtage uforholdsmæssige tilbud.⁴⁷

Derfor følger det også af § 15, stk. 4, at udbudsmaterialet skal indeholde oplysninger om foretagne undersøgelser vedrørende grundvands- og jordbundsforhold, forurening eller andre hindringer.

Se KFE 1976.51 DIV, hvor det vedrørende omfanget af bygherrens oplysningspligt udtaltes, at *»udbudsmaterialet skal opbygges logisk og let tilgængeligt med klare og fyldestgørende oplysninger«*.

Lever bygherren ikke op til sin projekteringsforpligtelse, og resulterer dette i en forsinkelse for entreprenøren, er det naturligt, at entreprenøren ikke ifalder misli-geholdelsesansvar, men i stedet har krav på fristforlængelse.

Spørgsmålet, om uforudset vanskelige jordbundsforhold skal henføres under nr. 2 eller nr. 3, behandles nedenfor i afsnit 5.3.2.4.

4.3.2 Projektstyring og koordinering

Bygherren vælger selv entrepriseform, og i øvrigt hvilke kontraktparter han vil benytte. De enkelte fagentreprenører er ofte nødt til at samarbejde og er i vid ud-strækning afhængige af, at hinandens arbejde udføres efter den overordnede tids-plan.

Derfor er det bygherrens pligt at styre og koordinere de forskellige fagentreprenø-rer, således at vilkårene i de enkelte kontrakter hænger så godt sammen, at de enkelte aktører kan levere deres respektive ydelser på det aftalte tidspunkt. For-sømmes denne pligt således, at en entreprenørs arbejde forsinkes, kan den forsin-

⁴⁷ Se i det hele Hørlyck: Entreprenørvederlaget, s. 33-40.

kede entreprenør kræve fristforlængelse, uanset om andre entreprenører har udført forsinket arbejde.⁴⁸

Se KFE 2000.34 VBA, hvor byggeledelsen BH, i forbindelse med udvidelse og renovering af et svømmeanlæg, i nogen grad havde sluppet styringen og koordineringen af de mange fagentrepriser. Endvidere havde BH nærmest konsekvent undladt at tage stilling til entreprenør E's løbende anmodninger om fristforlængelse. E blev derfor frifundet for et af BH fremsat dagbodskrav, men derimod tilkendt en skønsmæssigt fastsat godtgørelse for forlænget byggepladsdrift.

I T:BB 2001.245 VBA (KFE 2002.20 VBA) lagde Voldgiftsretten til grund, at et tagarbejde ikke kunne udføres, førend nogle betonbånd var fjernet og betonrenovering foretaget. Arbejdernes rækkefølge i henhold til tidsplanen kunne således ikke følges.

4.3.3 Myndighedsforsinkelse

Ligesom bygherren skal stille en egnet byggeplads til rådighed, skal han sørge for at arbejdet ikke generes af myndighedspåbud, som entreprenøren hverken kunne eller burde tage hensyn til ved udregningen af sit tilbud.⁴⁹

Se eksempelvis afgørelserne KFE 1996.14 VBA og KFE 1998.53 VBA, hvorefter det er bygherrens pligt at sørge for, at entreprenørerne kan få adgang til byggepladsen, og at arbejdsmiljøet er i overensstemmelse med lovgivningen.⁵⁰

I KFE 1996.14 VBA fandtes en entreprenør med føje at kunne forvente at få stillet *sikre og uforstyrrede* arbejdsområder til rådighed.

KFE 1998.53 VBA vedrørte en større brobygningsentreprise, hvor der i udbudsmaterialet var anført en mindre kommunevej som adgangsvej til arbejdspladsen. Entreprenøren E, der ikke anvendte køretøjer, som overskred de maksimalt tilladte vægtgrænser, blev af kommunen K pålagt at udvide og forstærke vejen. Opfyldte E ikke dette krav, ville K have nedklassificeret vejen. Ifølge Voldgiftsretten var bygherren nærmest til at bekoste den krævede udvidelse og forstærkning af vejen, idet E ikke ved entreprisekontraktens indgåelse kunne have taget udgiften hertil i betragtning.

Ifølge FIDIC pkt. 4.15, er det derimod entreprenørens eget ansvar at etablere adgangsveje til pladsen. Entreprenøren har således ikke krav på fristforlængelse under henvisning til ringe adgangsforhold, som han burde have konstateret forinden aftaleindgåelsen.

I T:BB 2001.245 VBA (KFE 2002.20 VBA) lagde Voldgiftsretten til grund, at det ikke var sikkerhedsmæssigt forsvarligt at udføre pudsearbejdet fra et let stillads. Da

⁴⁸ Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 282.

⁴⁹ Jf. Hørlyck: Entreprenørvederlaget, s. 56 og afgørelserne KFE 1983.69 VBA og KFE 1998.45 VBA, sammenholdt med KFE 1993.5 VBA, KFE 1996.14 VBA og KFE 1998.53 VBA.

⁵⁰ Se Hørlyck: Entreprenørvederlaget, s. 51 ff.

det således var nødvendigt at ændre stilladset til et tungt murerstillads, fandtes bygherren at bære risikoen herfor.

Afgørelserne vedrørte spørgsmålet om den økonomiske risiko, men hvor offentlige påbud eller forbud skyldes forhold, som bygherren svarer for, kan entreprenøren kræve fristforlængelse i medfør af stk. 1, nr. 2.

Skyldes et påbud forhold, som hverken kan henføres til entreprenøren eller bygherren, altså hændelige og uforudseelige påbud, vil entreprenøren være berettiget til fristforlængelse efter stk. 1, nr. 5, jf. nedenfor i afsnit 6.2.

Ifølge § 13, stk. 1, skal bygherren sørge for indhentelse af nødvendige *myndighedsgodkendelser* af projektet og afholde udgifterne i forbindelse dermed. Foreligger de fornødne godkendelser ikke på det tidspunkt, hvor entreprenøren skal påbegynde sit arbejde, kan han kræve fristforlængelse ved forsinkelse, der opstår som følge deraf.⁵¹

NS 8405 pkt. 19.5, er på linje med reglen i AB 92 § 13, hvorimod FIDIC adskiller sig væsentligt på dette punkt. Bygherren er herefter kun ansvarlig for indhentelse af *nødvendige overordnede tilladelser* vedrørende blandt andet plan- og zonetilladelser. Det følger således af pkt. 1.13, at entreprenøren er ansvarlig for indhentelse af tilladelser, godkendelser og licenser, der er *nødvendige for entreprisens gennemførelse*. Foreligger disse ikke rettidigt, risikerer han at blive forsinket i forhold til tidsplanen uden ret til fristforlængelse, jf. pkt. 8.5. Entreprenøren kan (og bør) undgå dette ved i kontraktens særlige betingelser at kræve forbehold for myndighedsforsinkelser.⁵²

Særligt f.s.v. angår *totalentreprise* er det som udgangspunkt totalentreprenørens pligt at indhente nødvendige myndighedstilladelser, jf. ABT 93 § 13, stk. 1. Det er således også som udgangspunkt totalentreprenøren selv, der må sørge for, at godkendelse foreligger i så god tid, at tidsplanen kan overholdes.⁵³

Myndighedernes sagsbehandlingstid kan variere afhængigt af sagernes art. Ligger sagsbehandlingstiden ud over, hvad der er sædvanligt eller naturligt, bør totalentreprenøren kunne kræve fristforlængelse for dette tidsrum.⁵⁴ På den baggrund er der i ABT 93 indført følgende ordning:

- Ifølge § 2, stk. 3, kan udbudsmaterialet indeholde en frist for, hvornår myndighedsgodkendelser skal foreligge.
- Indeholder udbudsmaterialet ikke en sådan frist, kan entreprenøren fastsætte en frist i sit tilbud. jf. 3, stk. 5.

⁵¹ Jf. Hørlyck: *Entreprise*, s. 282.

⁵² Se herom F. Horn Andersen: *FIDIC*, s. 99ff.

⁵³ Jf. *ABT-bet.*, s. 31.

⁵⁴ *Ibid.*

- Såfremt hverken udbudsmaterialet eller entreprenørens tilbud indeholder nogen frist, gælder en frist på 30 dage efter indsendelsen af fyldestgørende projektmateriale, jf. § 24, stk. 1, nr. 6.

Ordningen medfører, at en totalentreprenør har krav på fristforlængelse, jf. ABT 93 § 24, stk. 1, nr. 6, hvis nødvendige tilladelser fra myndighederne til byggesagens gennemførelse ikke foreligger senest ved udløbet af de ovenfor nævnte frister, selvom det er totalentreprenøren, der skal indhente byggetilladelsen.

Det forudsættes dog, at myndighederne har modtaget *fyldestgørende materiale* som nævnt i bestemmelsen, således at der ikke er noget at bebrejde totalentreprenøren.

Se KFE 2008.137 (T:BB 2007.662 VBA), hvor en totalentreprenør TE var berettiget til fristforlængelse som følge af for sen udfærdigelse af byggetilladelse. I sagen havde en kommune K krævet et betydeligt antal oplysninger, der ifølge Voldgiftsrettens erfaringer *ikke sædvanligvis var nødvendige* for at opnå byggetilladelse.

Da TE ikke havde været efterladende med hensyn til at tilvejebringe de af K yderligere ønskede oplysninger, var der ikke grundlag for at pålægge TE ansvaret for, at byggetilladelsen først fremkom 2 1/2 måned efter udløbet af den i ABT § 24, stk. 1, nr. 6 omhandlede frist.

Det er naturligvis en forudsætning, at den manglende godkendelse medfører forsinkelse af byggeriet, og at forsinkelsen ikke skyldes forhold, som (total)entreprenøren burde være bekendt med, jf. afgørelsen KFE 1994.45 VBA:

Ved opførelsen af et biogasanlæg, havde totalentreprenøren TE ifølge entreprisekontrakten krav på fristforlængelse ved *»uforudsigelige forsinkelser i forbindelse med myndighedsgodkendelsen«*. TE var afskåret fra at påberåbe sig bestemmelsen, idet myndighederne i strid med hans forventninger krævede hele projektet godkendt. Det fandtes ikke godtgjort, at der forelå en ændret myndighedspraksis, ligesom TE ikke havde søgt oplyst, i hvilket omfang opførelsen af et sådant anlæg havde krævet godkendelse.

4.3.4 Andre standardvilkår

Princippet bag NS 8405 er i det væsentlige på linje med AB 92. Entreprenøren har således krav på fristforlængelse *»dersom fremdriften hindres«* som følge af forsinkelse eller mangler ved *»byggherrens leveranser«*, eller *»annet som må henføres under byggherrens forhold«*, jf. pkt. 25.1. Som anført af *Kolrud m.fl.*: NS 8405 s. 303 fastslår reglen blot det principielle udgangspunkt, at entreprenøren har krav på fristforlængelse, når hans arbejde forsinkes af forhold, som er bygherrens risiko.

NS 8405 pkt. 19 indeholder i modsætning til AB 92 en overskuelig oversigt over bygherrens vigtigste forpligtelser og udtrykker den risikofordeling, der gælder

mellem parterne.⁵⁵ Bestemmelsen fastslår blandt andet det hovedprincip, at bygherren står for projekteringen og bærer risikoen for fejl og utilstrækkeligheder herved, ligesom det klart fremgår, at bygherren bærer risikoen for grundforholdene.

FIDIC indeholder i pkt. 8.4 (e), en regel svarende til § 24, stk. 1, nr. 2, 1. led, men adskiller sig fra de danske vilkår ved at indeholde en række udtrykkelige bestemmelser vedrørende bygherreforpligtelser, der dog ikke findes i en samlet bestemmelse.

Leverancer med montering efter NLM 94 kræver ligeledes medvirken fra bestillerens side, for at tilvirkeren kan præstere sin ydelse. Pkt. 46 er på linje med de entrepriseretlige vilkår, idet leveringstiden forlænges, såfremt overtagelsen forsinkes som følge af en »handling eller undladelse fra køberens [...] side«.

Pkt. 9-13 indeholder en række bestemmelser vedrørende bestillerens forpligtelser. Blandt andet skal bestilleren sørge for, at monteringen kan udføres i overensstemmelse med gældende lovgivning, og at arbejdsstedet er sikkerhedsmæssigt forsvarligt. Er han forsinket med disse pligter, har tilvirkeren krav på fristforlængelse.

Tilsvarende har bestilleren af en IT-leverance ofte en række forpligtelser, der skal opfyldes for, at leverandøren kan præstere sin ydelse rettidigt. Leverandørens ydelse skal således kunne integreres i bestillerens *miljø*, og som anført af *Nørager-Nielsen*: EDB Kontrakter s. 100 foreligger der ikke misligholdelse, hvor modpartens forhold bevirker, at den anden part ikke kan opfylde sin forpligtelse rettidigt, jf. således også K01 pkt. 17.

4.4 Sideordnede entreprenører

I næsten alle entrepriser skal der udføres arbejde fra flere forskellige fagentreprenører. Det er i den forbindelse vigtigt, at tids- og arbejdsplanerne koordineres indbyrdes, således at de enkelte entreprenører kan påbegynde deres arbejder rettidigt.

4.4.1 Refleksforsinkelse

Entreprenøren kan kræve fristforlængelse ved forsinkelse af arbejdet, som skyldes »anden entreprenørs forsinkelse«, jf. § 24, stk. 1, nr. 2, 2. led.

Bestemmelsen omhandler kun *sideordnede* entreprenører, idet en hovedentreprenør som helt klar hovedregel hæfter for sin egen underentreprenør og derfor ikke kan kræve fristforlængelse, når denne er forsinket.⁵⁶

Baggrunden for reglen er, at tidsplanen er gældende for alle parter. Den enkelte fagentreprenør har ingen indflydelse på, hvem der skal udføre de øvrige fa-

⁵⁵ Jf. Kolrud m.fl.: NS 8405, s. 188 ff.

⁵⁶ Jf. nedenfor i afsnit 5.3.2.1.

gentrepriser, idet hver enkelt entreprenør kun har kontraheret med bygherren. For ikke at misligholde de enkelte kontrakter er det bygherrens pligt at sørge for, at entreprenøren kan erlægge sin ydelse rettidigt. Bestemmelsen indeholder derfor helt klar hjemmel for fristforlængelse i tilfælde af sideordnede entreprenørers *forsinkelse*.⁵⁷

Se KFE 1975.46 DIV, hvor en entreprenør E havde påtaget sig at udføre et flisearbejde for bygherre BH. Som følge af forsinkelser fra andre fagentreprenører måtte E udføre arbejdet senere end aftalt. På trods af tidsplanforskydelsen fandtes E at have udført arbejdet efterhånden, som det var muligt, og var derfor berettiget til fristforlængelse overfor BH.

Også i T:BB 2007.447 VBA (KFE 2008.087 VBA) tilkendte Voldgiftsretten entreprenøren E fristforlængelse som følge af en sideordnet entreprenørs forsinkelse, idet det fandtes godtgjort, at E's forsinkelse var forårsaget af en anden storentreprenørs væsentligt forsinkede forudgående arbejder.

Det er selvsagt et krav, at entreprenørens arbejde *forsinkes* som følge af den sideordnede entreprenørs forsinkelse. Er der eksempelvis i tidsplanen taget højde for refleksspild dage ved at indregne en sikkerhedsmargin, er det ikke givet, at den oprindelige forsinkelse får konsekvenser for andre entreprenører.

Retten til fristforlængelse afhænger derimod ikke af, om den forsinkede sideentreprenør selv kan kræve fristforlængelse overfor bygherren.⁵⁸

Eksempelvis kan betonentreprenør E1 være forhindret i støbning af et fundament grundet sædvanlig vinterfrost. Mureren E2 kan ikke påbegynde murerarbejdet før soklen er klar og bliver derved forsinket. De ugunstige vejrforhold berettiger ikke E1 til fristforlængelse, hvorimod E2 kan kræve fristen forlænget, jf. nr. 2, 2. led.

Bestemmelsen anvender udtrykket »*andre entreprenørers forsinkelse*« og ikke »*forhold*«. Volder en entreprenør *skade* på en sideordnet entreprenørs arbejde, berettiger dette således ikke til fristforlængelse efter nr. 2, 2. led, uanset om skaden medfører forsinkelse af den skadelidte entreprenørs arbejde. Skyldes skaden derimod bygherrens forhold, ved mangelfuld tidsmæssig koordinering af arbejderne, mv., kan forholdet henføres under nr. 2, 1. led.

Forsinkelse, som skyldes sideordnede entreprenørers gensidige skadeforvoldelse, kan imidlertid være omfattet af nr. 3 og behandles nedenfor i afsnit 5.3.2.3.

4.4.2 Andre standardvilkår

FIDIC indeholder ikke udtrykkelige bestemmelser om refleksforsinkelse, men pkt. 8.4 (e), vedrørende bygherrens forhold sammenholdt med samarbejdspligten i pkt. 4.6, må formentlig give ret til fristforlængelse i sådanne tilfælde.⁵⁹

⁵⁷ Se Hørlyck: Entreprise, s. 281.

⁵⁸ Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 95 og Vagner, s. 105.

NS 8405 pkt. 25.1, omfatter forsinkelse eller mangler, der skyldes »bygherrens annen medvirkning«. Bygherrens forpligtelser er beskrevet i pkt. 19, der dog ikke er udtømmende i forhold til pkt. 25.⁶⁰ Blandt andet skal bygherren sørge for den fornødne koordinering af aktørerne, ligesom leverancer og »annen medvirkning« skal præsteres i så god tid, at entreprenørens fremdrift ikke hindres eller forsinkes deraf.⁶¹

NLM 94 pkt. 46 omfatter ikke kun bestillerens forhold, men også forsinkelser, der skyldes handlinger eller undladelser fra hans øvrige leverandører. Der sondres således ikke mellem »forhold« og »forsinkelse«. Der findes ingen tilsvarende regel i NL 92. Da der ikke indgår en monteringsforpligtelse, vil der heller ikke opstå spørgsmål omkring refleksforsinkelse.

5. FORCE MAJEURE

Ovenfor er beskrevet entreprenørens ret til fristforlængelse, hvor forsinkelsen kan henføres til bygherrens forhold. Nærværende afsnit omhandler forsinkelse som følge af force majeure-begivenheder.

Først omtales i afsnit 5.2 det almindelige køberetlige force majeure-begreb, hvorefter entrepriserettens særlige begreb behandles i afsnit 5.3.

Det er imidlertid ikke kun entreprenøren selv, der kan rammes af force majeure. Retsstillingen i disse tilfælde undersøges i afsnit 5.4.

5.1 Indledning

Såvel almindelige aftaler om lølørekøb som aftaler om udførelse af et arbejdsresultat er udsat for, at udefrakommende og uforudseelige omstændigheder af såvel fysisk som retlig karakter vanskeliggør arbejdet.

Eksempelvis kan en byggeplads lige så vel som en fabriksvirksomhed rammes af et lynnedslag, der forhindrer rettidig opfyldelse, ligesom ny lovgivning kan indeholde forbud mod at importere et specifikt produkt. Begge tilfælde vil sædvanligvis falde ind under begrebet »force majeure«, men ikke nødvendigvis være ansvarsfritagende.

5.2 Det almindelige force majeure-begreb

Selvom begrebet ikke er entydigt defineret, foreligger der ifølge traditionel opfattelse force majeure, når aftalens opfyldelse forhindres af forhold, der på én gang er af så indgribende karakter og fremstår som så ekstraordinære, at selv forsvarlige

⁵⁹ Se F. Horn Andersen: FIDIC, s. 205 og 138.

⁶⁰ Jf. Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 389.

⁶¹ Se Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 275 ff.

forholdsregler efter almindelig erfaring ikke ville kunne afværge opfyldeshindringen.⁶²

Der kan imidlertid også forekomme situationer, hvor der ikke ligefrem er tale om en opfyldeshindring, altså umulighed, men hvor opfyldelse af kontrakten vil være urimelig byrdefuld.

Da genusvarer i høj grad er med til at sikre samfundets daglige forsyning, er det ud fra samfundsøkonomiske betragtninger vigtigt at skabe fasthed i disse forhold.⁶³ Dette opnås bedst ved, at genussælgere kun i sjældne undtagelsestilfælde går fri af ansvar. KBL § 24 pålægger derfor genussælgere et strengt ansvar, da ansvarsfritagelse kræver *kvalificeret ekstraordinære omstændigheder* eller *omstændigheder af helt usædvanlig art*.⁶⁴

Det følger almindeligvis af selve genusforpligtelsens indhold, at ansvarsfrihed kun kan komme på tale, hvis en hindring rammer hele arten, og ikke hvis blot visse genstande, som skyldneren havde tænkt at opfylde med, rammes af hindringen.⁶⁵ Artshindringen skal endvidere være forårsaget af en force majeure-begivenhed.

Forhold, der kan tages i betragtning, såsom ugunstige vejrforhold, prisstigninger, mangel på arbejdskraft og lignende, har typisk ikke den fornødne ekstraordinære og upåregnelige karakter. Er en begivenhed jævnlige forekommende, eller har sælger praktisk mulighed for at tage risikoen for dens indtræden i betragtning, kan den ikke betegnes som ekstraordinær.⁶⁶

Reglen i KBL § 24 antages at være udtryk for den almindelige force majeure-regel og har været forbillede for andre ansvarsregler. Det er imidlertid for længst erkendt, at de entrepriseretlige regler ikke bygger på købelovgivningen,⁶⁷ og kravet om, at opfyldelsen nærmest skal være umulig før ansvarsfrihed accepteres har ført til en omfattende anvendelse af standardvilkår, der i højere grad end lovgivningen søger at tage hensyn til entreprenøren (realdebitoren).⁶⁸

Ved internationale køb har man forladt dette strenge ansvar. CISG opererer således i artikel 79 med en mere lempelig force majeure-regel – et såkaldt *kontrolansvar*.⁶⁹

Sælger er herefter ansvarsfri, hvor opfyldelse er *hindret* ved forhold, der ligger uden for sælgerens *kontrol*, og det ikke med rimelighed kan forventes, at han kunne tage hindringen i betragtning ved aftalens indgåelse, og at det heller ikke med

⁶² Jf. Nørager-Nielsen m.fl.: Købeloven, s. 388.

⁶³ Se således Ussing: Køb, s. 1 og Lookofsky: Internationale køb, s. 9.

⁶⁴ Jf. Ussing: Køb, s. 76.

⁶⁵ Jf. Ussing: Køb, s. 73.

⁶⁶ Jf. Gomard: 2. del, s. 164 og Ussing: Køb, s. 76.

⁶⁷ Se således Hørlyck: Tilvirkningskøbet, s. 12.

⁶⁸ Jf. Kolrud, m.fl.: NLM 94, s. 276, og Sandvik: Entreprenørrisikoen, s. 286.

⁶⁹ Om CISG kan henvises til Lookofsky: Internationale køb, s. 82-84.

rimelighed kunne forventes at han skulle have undgået eller overvundet hindringen eller følgerne deraf.⁷⁰

5.3 Entrepriseretlig force majeure

Entreprenøren har væsentlig mindre kontrol over de indsatsfaktorer, der kræves ved et arbejde på fast ejendom, end en producent har ved fremstilling af løsørengestande, jf. ovenfor i afsnit 1.1. Behovet for en differentieret entrepriseretlig bedømmelse er udslag heraf.

Årsagen til at repræsentanter for byggebranchens parter samstemmende har ønsket at ville give entreprenøren krav på fristforlængelse i så mange tilfælde, må være at det findes mest rimeligt at lade bygherren bære den tidsmæssige risiko for en række af uforudsete forhold. Det er bygherren, som ønsker arbejdet udført, og det er bygherren, der i den forbindelse stiller den faste ejendom til rådighed. Reglerne i AB 92 §§ 24-27 er udslag heraf.⁷¹

5.3.1 Overordnede betingelser

Selvom begrebet »*force majeure*« ikke nævnes i AB 92, anvendes dette i praksis for tilfælde, der falder under bestemmelsen i § 24, stk. 1, nr. 3.⁷²

Bestemmelsen indeholder to helt overordnede betingelser: Forsinkelsen skal være opstået *uden entreprenørens skyld, og den skal være en følge af forhold, som han ikke er herre over.*

Det er afgørende, om entreprenøren har haft *indflydelse* på den forsinkende omstændighed, eller om han ved kontraktindgåelsen har haft *mulighed for at tage højde herfor*. Er der således tale om forhold, som entreprenøren på aftaletidspunktet kendte eller burde kende, har han ikke krav på fristforlængelse,⁷³ medmindre der er taget konkret forbehold herfor.

Som udslag af den almindelige tabsbegrænsningspligt er det yderligere et krav, at entreprenøren søger at undgå forsinkelsen, jf. § 24, stk. 2, og eksempelvis T:BB 2002.327 VBA (KFE 2003.66 VBA). Der foreligger derfor ingen ansvarsfritagende hindring, hvis entreprenøren kunne og burde have *undgået* eller *overvundet* følgerne af det forhold, som påberåbes som hindring.

Der må foretages en rimelighedsvurdering af, hvilke tiltag entreprenøren skal iværksætte for at overvinde hindringen. Entreprenøren bør i denne forbindelse spørge bygherren, om denne – mod vederlag – ønsker iværksættelse af visse tabsbegrænsende foranstaltninger.

⁷⁰ De nyere købelove i Finland fra 1987, Norge fra 1988 og Sverige 1990 indeholder i § 27 tilsvarende bestemmelser.

⁷¹ Se AB-vejl., s. 61.

⁷² Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 95.

⁷³ Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 283.

5.3.2 Eksemplifikationen i § 24, stk. 1, nr. 3

Selvom de overordnede betingelser er opfyldt, er det kun visse forhold, der fritager entreprenøren for forsinkelsesansvar. Som fristforlængende omstændigheder nævnes i § 24, stk. 1, nr. 3, *krig, usædvanlige naturbegivenheder, brand, strejker, lock-out eller hærværk*. Ifølge *AB-bet. s. 103* er eksemplifikationen ikke udtømmende, idet der kan opstå helt specielle forhold, der kan give entreprenøren ret til fristforlængelse, selvom forholdet ikke direkte er nævnt i stk. 1.

Mogens Hansen m.fl. anfører i den forbindelse s. 95, at bestemmelsen angiver karakteren af de fristforlængende omstændigheder, der ikke fremgår af eksemplifikationen. I samme retning påpeger *Hørlyck: Entreprise s. 283*, at andre forhold end de nævnte kan berettige til fristforlængelse, såfremt de er af *samme art*.

Som antydnet af *Vagner s. 106* er en sådan fremgangsmåde næppe med til at kaste et klart lys over bestemmelsens omfang, idet der vanskeligt ud fra de anførte eksempler kan udledes nogen egentlig ledetråd. Disse skulle da - i overensstemmelse med grundsætningen om *ejusdem generis* - selv have været af *samme art*.

Hvornår en situation kan karakteriseres som force majeure, kan der ikke gives helt generelle og klare retningslinjer for. Der er dog enighed om, at *kvalificeret ekstraordinære omstændigheder*, som entreprenøren ved aftalens indgåelse ikke burde have taget højde for, berettiger til fristforlængelse.⁷⁴

Hvornår en omstændighed er tilstrækkelig *kvalificeret*, må bero på en konkret bedømmelse. Denne kan selvfølgelig tage udgangspunkt i de opregnede begivenheder, og som anført af *Hørlyck: Entreprise s. 276* må resultatet bero på en risikoafvejning. Her vil det være nærliggende at forlænge tidsfristerne i det omfang, det må anses for rimeligt under hensyn til begge parter forhold.

I det følgende undersøges nogle konkrete omstændigheder, der har givet anledning til særlig diskussion i teori og praksis.

5.3.2.1 *Faglige konflikter og mangel på arbejdskraft*

Faglige konflikter omtales ofte blandt de omstændigheder, som kan fritage en entreprenør for ansvar ved forsinkelse i henhold til en entreprisekontrakt.

Eksemplifikationen i § 24 stk. 1, nr. 3, nævner udtrykkeligt *strejke* og *lock-out* som fristforlængende omstændigheder. Ifølge *AB-bet. s. 104* gælder dette, uanset om strejken viser sig at være overenskomststridig.

Entrepriseretlig teori har diskuteret, hvorvidt det har betydning, om en lock-out erklæres af den arbejdsgiverorganisation, som entreprenøren er medlem af. Der er i dag enighed om, at der ikke skal tages hensyn hertil, jf. *AB-bet. s. 104*.

⁷⁴ Jf. *Vagner, s. 106*.

Se herom *Mogens Hansen* i J 1990. s. 23, der anfører at dommen U 1902A.190 LSHD, hvor retten kom frem til modsatte resultat, kan forklares med, dels at der ikke var aftalt en regel svarende til AB 72 § 15, c [AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3], dels at det samfundsmæssige syn på strejker omkring århundredeskiftet var anderledes end i dag.

Også blokader og lignende sympatikonflikter er omfattet af bestemmelsen, jf. eksempelvis KFE 1982.76 VBA, hvor en entreprenør fik medhold i sin påstand om fristforlængelse, på trods af en *blokade*, der senere af Arbejdsretten blev fundet overenskomststridig.

Som det bemærkes i kendelsens note 2, blev dagbøderne pålagt også for tiden efter bygherrens uberettigede ophævelse. Dette resultat er i strid med gældende ret. Afgørende må være, at bygherren ikke kan kræve dagbøder for forsinkelse, når han ikke længere kræver naturalopfyldelse.⁷⁵

Skyldes en strejke entreprenørens egne forhold, er betingelsen i nr. 3 selvsagt ikke opfyldt, idet der således ikke vil være tale om forhold, som entreprenøren ikke er herre over.⁷⁶

Kolrud m.fl.: NLM 94 s. 279 anfører, at arbejdsconflikter er forhold, parterne ikke kan råde over, herunder sandsynligvis også *lokale* strejker, forudsat at den ramte part ikke har mulighed for at afværge konflikten.

Upåregnelighedsbetingelsen stiller det yderligere krav, at entreprenøren hverken kendte eller burde kende til konflikten ved afgivelsen af sit tilbud. Der gives således ikke fristforlængelse, hvor entreprenøren kunne forudse en strejke og derfor burde have undersøgt alternative løsninger og sørget for ekstra kapacitet med hensyn til arbejdskraft.⁷⁷

Afgørelsen T:BB 2009.576 VBA (KFE 2009.345 VBA) omhandlede et renoveringsarbejde på en villa. Der opstod tvist mellem entreprenør E og bygherre BH. E krævede fristforlængelse blandt andet som følge af en overenskomststridig arbejdsnedlæggelse blandt stilladsarbejderne. Voldgiftsretten udtalte herom, at strejken var ophørt ved kontraktindgåelsen, »og konsekvenserne af denne har således kunnet indregnes i aftalens angivelse af byggeperioden«.

I afgørelsen U 1984.702 Ø blev antallet af dagbøder nedsat, idet en del af forsinkelsen var forårsaget af strejke, og idet bygherren ikke havde godtgjort, at denne del af forsinkelsen kunne være undgået.

Mangel på arbejdskraft er i sig selv en udefrakommende omstændighed, som ligger uden for entreprenørens kontrol. Alligevel bærer han som udgangspunkt den tidsmæssige risiko herfor. jf. KFE 1977.162 VBA.

⁷⁵ Se Hørlyck: *Entreprise*, s. 298 og Torsten Iversen: *Erstatningsberegning*, s. 533.

⁷⁶ Jf. Hørlyck: *Entreprise*, s. 284.

⁷⁷ Se Martinussen m.fl.: *NS 8405*, s. 395.

Hørlyck påpeger, at mangel på arbejdskraft kun kan kvalificeres som force majeure i ganske særlige tilfælde.⁷⁸ Se også *Axel H. Pedersen* s. 76, der anfører, at forbehold om mangel på kvalificeret arbejdskraft undertiden indgår i entreprisekontrakter, og således modsætningsvis ikke omfattes af force majeure-bestemmelsen i AB 51 § 18, 7 (AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3). I samme retning betegner *Vagner* s. 113 visse tilfælde af arbejdskraftmangel som udefrakommende forhold, som entreprenøren bærer risikoen for, og som ikke har karakter af force majeure.⁷⁹

Kun såfremt manglen på arbejdskraft skyldes kvalificeret ekstraordinære omstændigheder, kan forholdet rubriceres under § 24, stk. 1, nr. 3.

Som eksempel nævner NLM 94 pkt. 68 mobilisering og militærindkaldelser. *Hørlyck*: Tilvirkningskøbet s. 76, påpeger i den forbindelse, at mangel på arbejdskraft sædvanligvis er udslag af tilvirkerens valg af opfyldelsesforanstaltninger, og at det ikke er tilfældigt, at arbejdskraftproblemer er undladt.

FIDIC pkt. 8.4 (d), nævner uforudseelig mangel på personale som et forhold, der kan give entreprenøren ret til fristforlængelse. Reglens anvendelsesområde må dog antages at være særdeles begrænset, da manglen skal være forårsaget af epidemier eller regeringsindgreb.⁸⁰

Doms- og voldgiftspraksis giver imidlertid ikke noget klart billede af hvad der kræves.

Den ledende afgørelse på området er KFE 1977.162 VBA, hvor der som følge af en omfattende konflikt på arbejdsmarkedet var opstået forsinkelser, for hvilke entreprenøren E var berettiget til fristforlængelse. Efter konflikten blev byggeriet yderligere forsinket som følge af manglende arbejdskraft, hvilket ifølge Voldgiftsretten måtte anses som et forhold, entreprenøren bar risikoen for.

I den ældre Højesteretsafgørelse U 1946.34 H (HRT 1945.526), hvor der mellem murermester E og en kommune BH var indgået kontrakt om et bygningsarbejde, fandtes en bestemmelse svarende til § 24, stk. 1, nr. 3. Der opstod forsinkelse, og E ifaldt dagbod, men ved beregningen foretog Højesteret en skønsmæssig nedsættelse, idet »Forsinkelsen delvis skyldtes Umuligheden af at skaffe den fornødne Arbejdskraft«.

I T:BB 2008.324 VBA (KFE 2008.390 VBA) fik en totalentreprenør TE tilkendt fristforlængelse som følge af underentreprenøren UE's konkurs. Kendelsen er opsigtsvækkende, idet den bryder med den almindelige hovedregel, at en hovedentreprenør hæfter for, at hans underentreprenør udfører arbejdet i overensstemmelse med entreprisekontrakten.

⁷⁸ *Hørlyck*: *Entreprise*, s. 286.

⁷⁹ *Vagner*, s. 113.

⁸⁰ Jf. F. Horn Andersen: *FIDIC*, s. 205.

TE påberåbte sig tidsfristforlængelse efter reglen i ABT 93 § 24, stk. 1, nr. 3, idet der ifølge hans udsagn i perioden 11. juli til 31. juli 2006 forelå umulighed med fremskaffelse af arbejdskraft. Til støtte for sin påstand anførte han, at der *i dette særlige tilfælde måtte være tale om uforudsete omstændigheder, som lå uden for hans kontrol.*

TE fik medhold i denne påstand, idet der efter rettens opfattelse forelå *ganske særlige omstændigheder*, der gjorde det *umuligt straks* at skaffe tilstrækkelig arbejdskraft. Denne umulighed måtte anses som en hindring, som E hverken kunne eller burde have forudset, undgået eller overvundet tidligere end sket.

Afgørelsen kan ikke være rigtig: En underentreprenør går konkurs. Totalentreprenøren kan herefter ikke skaffe den fornødne arbejdskraft, hvilket medfører forsinkelse af byggeriets færdiggørelse. Total-entreprenøren bærer ifølge gældende ret ansvaret herfor.⁸¹

I den redaktionelle note til KFE anføres det, at det utvivlsomt ikke er den almindelige regel, at en underentreprenørs konkurs og/eller mangel på arbejdskraft berettiger til tidsfristforlængelse efter AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3, men at eksemplifikationen ikke er udtømmende, og der derfor under ganske særlige omstændigheder kan tages hensyn til de nævnte forhold. Afgørelsen begrundes således ud fra force majeure-betragtninger.

Som nævnt ovenfor er der ikke tvivl om, at mangel på arbejdskraft som udgangspunkt ikke giver en entreprenør krav på fristforlængelse. At årsagen er hovedentreprenørens egen underentreprenørs konkurs, begrundes ikke en fravigelse heraf.

Tværtimod, idet hovedentreprenøren hæfter for sine underentreprenører, som om han selv skulle udføre underentreprenørens forpligtelse. Som anført i noten til T:BB, vil en entreprenør formentlig have svært ved at få medhold i en påstand om tidsfristforlængelse, såfremt det var denne entreprenør selv, der gik konkurs.

Voldgiftsretten begrundes resultatet med, at underentreprenørens konkurs var *uventet og uvarslet* for totalentreprenøren, der forinden kontraktindgåelsen havde foretaget alle *fornødne* undersøgelser af underentreprenørens økonomiske forhold. Dette argument er heller ikke holdbart, idet ansvar for pengemangel ifølge gældende ret er *ubetinget og objektivt*.^{82 83}

Der var således *ikke* tale om en force majeure-situation, hverken for entreprenøren selv eller den konkursramte underentreprenør, og kendelsen bør efter min opfattelse, i hvert fald ikke tages som udtryk for, at en entreprenør har en generel

⁸¹ Se også Hørlyck: Entreprise, s. 283, der betegner afgørelsen som »vidtgående«.

⁸² Jf. Vagner, s. 123 og den redaktionelle note til T:BB 2008.324.

⁸³ Der gælder både i og uden for kontraktforhold den almindelige obligationsretlige regel, at pengemangel ikke diskulperer, jf. Torsten Iversen: Erstatningsberegning, s. 703.

adgang til fristforlængelse, i tilfælde hvor en underentreprenørs konkurs medfører forsinkelse af et byggeri.

Som anført af *Martinussen m.fl.*: NS 8405 s. 399 er strejke og lock-out noget andet end almindelig »svikt i tilgangen på arbejdskraft«, og et stramt arbejdsmarked er som hovedregel entreprenørens egen risiko. Indgår han kontrakt om at præstere en ydelse, må han derfor selv sørge for, at han har den fornødne arbejdskraft til rådighed, eller kræve forbehold derom indsat i kontrakten.

Det danske arbejdsmarked har tidligere været præget af manglende arbejdskraft inden for visse af håndværksfagene. Bygge- og anlægssektorens erhvervs- og arbejdsgiverorganisation, *Dansk Byggeri*, foreslår på den baggrund, at entreprenører, som tilføjelse til AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3, kan forbeholde sig retten til fristforlængelse i tilfælde af mangel på lokal arbejdskraft.⁸⁴

5.3.2.2 *Hærværk og tyveri*

Et andet omdiskuteret forhold er sondringen mellem *hærværk* og *tyveri*.

Entreprenøren kan kræve fristforlængelse, hvor der er udøvet hærværk imod udført arbejde, entreprenørens materialer eller materiel.⁸⁵ Ifølge *AB-bet.* s. 104 er det »rimeligt og i overensstemmelse med praksis, at bygherren skal bære den tidsmæssige risiko i et sådant tilfælde«. Dette er i god harmoni med synspunktet, at bygherren stiller byggepladsen til rådighed, og hærværk derved ligger indenfor hans kontrolsfære.

Som udslag af entreprenørens loyalitetsforpligtelse og grundbetingelsen i nr. 3 (»uden entreprenørens skyld«), må han dog i et vist omfang beskytte det udførte arbejde, materiel og materialer. Kunne hærværket således være undgået, eksempelvis ved simpel aflåsning af byggepladsen, kan han ikke kræve fristforlængelse.⁸⁶

Som udgangspunkt har entreprenøren den *økonomiske* risiko for skader indtil arbejdets aflevering, herunder skader opstået ved hærværk, jf. AB 92 § 12. Dette gælder dog ikke i situationer, hvor hærværket er rettet mod bygherren, eksempelvis af politiske eller personlige årsager.

I KFE 1998.73 VBA måtte en stilladsentreprenør således selv bekoste nogle skader på et stillads, idet bygherren ikke havde handlet ansvarspådragende.

I KFE 1984.193 havde hærværk mod en kloakudløbsledning i Kattegat karakter af sabotage mod projektet. Bygherren måtte under de særlige omstændigheder bære en del af skaderne på entreprenøren E's materiel. Voldgiftsretten udtalte, at hærværket i denne sag har »[...] haft karakter af at være bevidste bestræbelser på at hindre eller hæmme projektets gennemførelse[...]«. Der opstod ikke tvist om frist-

⁸⁴ Se således Dansk Byggers liste over forslag til individuelle forbehold af maj 2008.

⁸⁵ Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 94, Hørlyck: Entreprise, s. 226 og Vagner, s. 108.

⁸⁶ Se AB-bet., s. 84 og Hørlyck: Entreprise, s. 161 og 286.

forlængelse, da E færdiggjorde arbejdet efter tidsplanen, men forsinkelse i sådanne tilfælde vil være omfattet af reglen i stk. 1, nr. 2.

Det kan undre, at *tyveri* fra pladsen ikke er medtaget i bestemmelsen, når nu hærværk fritager entreprenøren for det *tidsmæssige* ansvar. Begge forhold ligger udenfor entreprenørens kontrol, og der kan ved begge situationer opstå et tidsmæssigt tab. Eksempelvis skal entreprenøren ved tyveri bruge tid på at anskaffe nye materialer, værktøj, o.l., ligeså vel som det er tilfældet ved hærværk.

Alligevel anføres det i *AB-bet.* s. 104, at entreprenøren i hidtidigt omfang må bære risikoen ved tyverier fra arbejdspladsen. Således også *AB-vejl.* s. 63, hvor det præciseres, at tyveri forudsætter berigelseshensigt fra gerningsmanden, modsat hærværk. Sådant argumentation kan ikke have selvstændig betydning.

Eksempel: Entreprenør E skal i forbindelse med en tømrentreprise behandle et antikt trægulv. Bygherren BH har i projekt materialet foreskrevet en helt speciel metode, hvorfor E har anskaffet en særlig maskine, der kun fremstilles på bestilling direkte hos producenten. Under udførelsen af arbejdet stjæles maskinen, hvilket medfører forsinkelse af E's gulvarbejde. E bestiller straks en ny maskine, som han selv betaler for. Maskinen leveres 14 dage efter tyveriet, hvorefter arbejdet afleveres med 14 dages forsinkelse.

Det kan ikke være tanken bag nr. 3, at E i eksemplet ovenfor må håbe på, at tyven ikke blot stjæler maskinen, men også smadrer noget undervejs. *Hørlyck* omtalte ikke spørgsmålet i 5. udgave, men sidestiller nu i *Entreprise*, 6. udgave s. 286 tyveri med hærværk og henviser i den forbindelse til *Mogens Hansen m.fl.* s. 96 f, hvor det anføres, at hærværk må være sidestillet med større tyverier, der belaster byggeriet tidsmæssigt.

Som anført af *Vagner* s. 110 bør reglen dog ikke begrænses til *større* tyverier. Såvel en omfattende som en mindre brand giver fristforlængelse. Det samme må være tilfældet ved tyveri, hvorfor det afgørende må være en konkret vurdering af tyveriets tidsmæssige konsekvenser. Kræver fortsættelse af arbejdet, at der indkøbes en ny maskine med 14 dages leveringstid, forsinkes byggeriet 14 dage uanset maskinens pris.

5.3.2.3 *Anden entreprenørs beskadigelse af arbejdet*

En refleksforsinket entreprenør har *ikke* krav på fristforlængelse efter § 24, stk. 1, nr. 2, når forsinkelsen skyldes sideordnede entreprenørers gensidige skadeforvoldelse, jf. afsnit 4.4. Meget taler imidlertid for at rubricere en sådan forsinkelse under bestemmelsen i nr. 3, hvorefter der må foretages en konkret begrundet force majeure-kvalifikation.

Ifølge *Vagner* s. 109 har den forsinkede entreprenør - »i hvert fald hvis skaden har et betydeligt omfang« - krav på fristforlængelse efter § 24, stk. 1, nr. 3. Til støtte herfor anføres to argumenter: 1) at sideordnede entreprenørers skadeforvoldelse

kan sidestilles med forsinkelse, og 2) at man ved at medtage »brand« som fristforlængende årsag har åbnet for et bredt anvendelsesområde.

Mogens Hansen m.fl. anfører s. 95, at entreprenørers skadeforvoldelse på sideordnede entreprenørers arbejde som udgangspunkt ikke giver den skadelidte entreprenør ret til fristforlængelse. Skaden kan dog have så stort et omfang, at entreprenøren kan kræve fristforlængelse i medfør af nr. 3.

Eksempel: En bygherre BH har indgået kontrakt om reovering af en kontorbygning med gulvlægger E1, der skal lægge nye mahognigulve i et mødelokale, og elektriker E2, der i mødelokalet skal installere halogenspots i de gipsplader, som tømrermester E3 skal montere. Nedenfor er beskrevet 3 forskellige hændelsesforløb:

1. E2's stige forårsager dybe ridser i gulvet, hvorfor dette må lægges om. Arbejdet vil tage yderlige 2 dage.
2. Ukendte gerningsmænd bryder ind og udøver hærværk mod det lagte gulv.
3. E2 monterer ved en fejl nogle overdimensionerede halogenlamper, hvilket antænder isoleringsmaterialet bag gipspladerne.

Ad. 1) E1 har intet krav på fristforlængelse, da der er tale om *skade* forvoldt af en sideordnet entreprenør.

Ad. 2) E1 har krav på fristforlængelse, jf. nr. 3, da forsinkelsen er opstået ved hærværk.

Ad. 3) Såvel E1 som E3 kan kræve fristforlængelse, jf. nr. 3, da branden beskadiger både loft og gulv.

Ifølge *AB-vejl.* s. 104 blev nr. 3 omformuleret, således at den efter udvalgets opfattelse bedre dækker bestemmelsens reelle indhold. Da bestemmelsen som bekendt er baseret på rimelighedsbetragtninger, er det, som også anført af *Vagner* s. 109, svært at se, hvorfor E1 i eksemplet ovenfor skulle være forskelligt stillet afhængigt af, om forsinkelsen er forårsaget af E2's ildspåsættelse eller anden beskadigelse af det udførte arbejde. E1 er i begge tilfælde uden indflydelse på skadens indtræden og har ikke mulighed for at forudse denne.

Det vil ligeledes ikke være rimeligt, hvis E1 ifalder misligholdelsesansvar overfor BH, *hvor* skaden skyldes E2, men ikke *hvor* skaden er forvoldt forsætligt af ukendte gerningsmænd.

Det bemærkes, at bestemmelsen i § 24 alene angår spørgsmålet, om entreprenørens ret til fristforlængelse. Den skadelidte entreprenør må ved anvendelse af de almindelige regler om erstatning uden for kontraktforhold kræve sit tab erstattet hos den skadevoldende entreprenør.

5.3.2.4 Uforudsete jordbundsforhold

Man kan diskutere, om forsinkelse grundet *uforudsete jordbundsforhold* er omfattet af § 24, stk. 1, nr. 2 eller 3, jf. afsnit 4.3.1.

Som anført af *Vagner* s. 109 kan jordbundsforhold vel være ekstraordinære, men næppe at sammenligne med krig, usædvanlige naturbegivenheder, brand, osv. Som allerede nævnt, har bygherren selv valgt den pågældende byggegrund og har haft mulighed for at undersøge underlaget. Det forekommer derfor mere rigtigt at henføre disse tilfælde under bygherrens risiko, jf. nr. 2, idet bygherren skal stille en byggeklar grund til rådighed.

I KFE 1982.42 VBA udtalte Voldgiftsretten, at de konstaterede jordbundsforhold lå uden for, hvad man måtte regne med efter udbudsmaterialet. Der var således tale om forhold af ekstraordinær karakter, der efter en force majeure-bedømmelse berettigede entreprenøren til tidsfristforlængelse.

I KFE 1981.8 VBA havde nogle stenansamlinger efter deres omfang og beskaffenhed haft en så ekstraordinær og uforudseelig karakter, at de gik væsentligt ud over, hvad entreprenøren E ved tilbudsafgivelsen måtte regne med.

I KFE 1981.24 VBA havde en bygherre BH accepteret et forbehold, hvorefter grundvandsænkning, m.v., skulle udføres som ekstraarbejde mod særskilt vederlag, såfremt udbudsmaterialet ikke indeholdt fyldestgørende oplysninger om jordbundsforholdene. Som følge af nogle uomtalte særegne kalkforekomster kunne det påregnede filterbrøndanlæg ikke klare grundvandssænkningen, og totalentreprenøren TE måtte i den anledning afholde betydelige ekstraudgifter, ligesom byggeriet blev forsinket. TE krævede sine ekstraomkostninger godtgjort af bygherren samt fristforlængelse.

Voldgiftsretten udtalte, at TE havde valgt en sædvanlig fremgangsmåde og ikke haft anledning til at iværksætte særlige undersøgelser af kalken før tilbudsangivelsen. Da udbudsmaterialet ikke indeholdt oplysninger om kalkens beskaffenhed, fandtes de påløbne ekstraudgifter, der langt oversteg, hvad totalentreprenøren efter et rimeligt sagligt skøn kunne forvente, at måtte anses som forårsaget ved utilstrækkelige oplysninger i udbudsmaterialet. TE burde dog have forudset visse af vanskelighederne, hvorfor kravet om fristforlængelse (og godtgørelse) blev nedsat med ca. 25%.

Den citerede praksis lader det ved bedømmelsen af, om uforudsete jordbundsforhold skal henføres under nr. 2 eller 3, være afgørende, *dels* om hindringerne eller vanskelighederne er af fornøden *ekstraordinær* karakter, og *dels* om parterne havde mulighed for at tage højde herfor ved kontraktindgåelsen.⁸⁷

Det må tillægges stor betydning, om parterne har haft særlig grund til at undersøge forholdene nærmere, set i lyset af deres individuelle faglige og tekniske forud-

⁸⁷ Se således også KFE 1982.277 VBA og KFE 1982.23 VBA.

sætninger. Er der således noget at bebrejde bygherren i relation til projektmaterialer, bør forholdet henføres under nr. 2, hvorimod kun helt ekstraordinære og uforudseelige tilfælde er omfattet af nr. 3.

FIDIC pkt. 4.12, giver entreprenøren mulighed for fristforlængelse ved uforudsete fysiske forhold, der hindrer eller vanskeliggør arbejdet. Ifølge pkt. 1.1.6.8, er dette dog kun muligt, hvor forholdene ikke med rimelighed kunne forudses af en erfaren entreprenør. Da entreprenøren efter pkt. 4.10, har en betydelig undersøgelsespligt, vil anvendelse af pkt. 4.12, derfor i praksis formentlig være begrænset.⁸⁸

5.3.3 Andre standardvilkår

NS 8405 indeholder en udtrykkelig regel om kontrolansvar og giver i det væsentlige fristforlængelse i samme omfang som AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3. *Kolrud m.fl.* anfører således i forbindelse med pkt. 25, 2, at det på baggrund af en *rimelighedsvurdering* er afgørende, om den forsinkende omstændighed ligger *inden for eller uden for sælgers kontrol*.⁸⁹

Bestemmelsens overskrift er »*Force majeure og andre fremdriftshindringer udenfor parternes kontroll*«. Om et forhold er force majeure eller blot udenfor parternes kontrol, har ingen selvstændig betydning, idet bestemmelsen omfatter begge situationer.⁹⁰

FIDIC pkt. 19 er en decideret force majeure-bestemmelse, som både indeholder en detaljeret definition af begrebet samt en beskrivelse af den fremgangsmåde, der skal følges, når sådanne omstændigheder indtræffer. Formuleringen af de materielle betingelser, der skal være opfyldt, stemmer overens med kontrolansvaret i NS 8405 pkt. 25.2:

Der skal således foreligge en *exceptionel* begivenhed, som *afskærer* aftalens opfyldelse, ligger uden for parternes *kontrol*, hverken kunne *forudses* ved kontraktens indgåelse, *undgås* eller *overvindes*, og ej kunne *tilskrives den anden part*.

Som det også er tilfældet ved AB 92, har entreprenøren ret til fristforlængelse ved forsinkelse som følge af force majeure, jf. pkt. 8.4. De økonomiske konsekvenser er derimod forskellige, idet entreprenøren efter AB 92 i princippet har den økonomiske risiko for force majeure. Når FIDIC er vedtaget, hviler risikoen i visse force majeure-tilfælde på bygherren, jf. pkt. 19.4, 6 og 7, herunder strejke i udførelseslandet og uforudsigelige naturbegivenheder, jf. pkt. 17.3, og 4.

NLM 94 pkt. 68 og NL 92 pkt. 37 er på linje med AB 92, idet tilvirkeren fritages for ansvar ved en række af omstændigheder, som parterne ikke er herre over.⁹¹

⁸⁸ Se herom F. Horn Andersen: FIDIC, s. 69.

⁸⁹ Jf. Kolrud m.fl.: NS 8405, s. 304 ff.

⁹⁰ Jf. Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 385.

⁹¹ Se herom Hørlyck: Tilvirkningskøbet, s. 74-76 og Kolrud m.fl.: NLM 94, s. 278-279.

Reglerne omfatter såvel *umulighed*, som tilfælde hvor opfyldelsen bliver »urimeligt byrdefuld«. Også her er hensynet til balancen mellem parterne afgørende, navnlig om opfyldelse er urimeligt byrdefuld i forhold til bestillerens interesse i, at det aftalte leveres rettidigt.⁹² Der er ifølge *Hørlyck: Tilvirkningskøbet* s. 73 tale om et kontrolansvar.

K01 pkt. 19 og K02 pkt. 22 fritager kontraktens parter for ansvar for forhold, der ligger uden for parternes kontrol, og som parterne ikke ved kontraktens underskrift burde have taget i betragtning (herunder strejker) og ej heller burde have undgået eller overvundet.

Ifølge *Dragsted m.fl.*: K01 s. 169 må der anlægges en streng bedømmelse i overensstemmelse med dansk rets almindelige force majeure-begreb. Begrundelsen herfor må være, at IT-kontrakter ikke er udsat for samme udefrakommende risici som entreprisekontrakter. Bestemmelsen nævner strejke, men ifølge *Dragsted m.fl.* anf. sted vil som regel kun strejker, der dækker en hel eller en betydelig del af en branche, være omfattet.

Se også *Nørager-Nielsen: EDB kontrakter* s. 143-147, der som praktiske eksempler nævner ind- og udførselsforbud samt afbrydelse af den almindelige samfærdsel, herunder generelle kommunikationsmidler, som IT-leverandører er særligt afhængige af.

5.4 Når force majeure rammer byggeriets øvrige aktører

Ovenfor i afsnit 5.3 er behandlet hvilke forhold, der sædvanligvis af entreprenøren kan påberåbes som fristforlængende force majeure.

Det er imidlertid klart, at sådanne omstændigheder også kan ramme byggeriets øvrige aktører, og det er i denne forbindelse interessant at undersøge, hvornår hver af parterne har ret til fristforlængelse.

5.4.1 Entreprenørens underentreprenører

I det omfang det er sædvanligt eller naturligt, kan en entreprenør overlade arbejdets udførelse til en anden entreprenør, jf. AB 92 § 5, stk. 4. Dette er som regel tilfældet, hvor en entreprisekontrakt omfatter flere fag.⁹³

Det er blot den praktiske udførelse af arbejdet, der overlades. Hovedentreprenøren har således ansvaret for de underentreprenører, han antager til at udføre de enkelte fagentrepriser, og forholdet mellem disse parter er bygherren uvedkommende.⁹⁴ I tilfælde af misligholdelse har han som det klare udgangspunkt kun hovedentreprenøren at holde sig til, der derfor fortsat hæfter fuldt ud for opfyldelse af sine forpligtelser i henhold til kontrakten.⁹⁵

⁹² Jf. *Hørlyck: Tilvirkningskøbet*, s. 75.

⁹³ Jf. *Mogens Hansen m.fl.*, s. 24.

⁹⁴ Se *Axel H. Pedersen*, s. 48.

⁹⁵ Se *AB-bet.*, s. 68.

Det fremgår udtrykkeligt af NS 8405 pkt. 15.1, at entreprenøren kan lade dele af sine forpligtelser udføre af underentreprenører, og at forholdet til bygherren ikke ændres herefter.

I FIDIC pkt. 4.4, findes en tilsvarende regel. Dog skal bygherren godkende alle underentreprenører. Det bemærkes, at entreprenøren efter FIDIC også hæfter for sine underentreprenører, selv om disse er udpeget specifikt af bygherren. Dette skyldes formentlig, at entreprenøren har en ikke uvæsentlig vetoret i forbindelse med sådanne »udpegede« underentreprenører.⁹⁶

Selv om underentreprenørens mangelfulde arbejder og andre ansvarspådragende forhold kan siges at være uden hovedentreprenørens skyld, og forhold, han ikke er herre over, giver disse ikke ret til fristforlængelse, idet han identificeres med underentreprenøren i denne henseende. Er underentreprenøren forsinket, er hovedentreprenøren som udgangspunkt i ansvarspådragende forsinkelse over for bygherren.⁹⁷

Hovedentreprenøren kan imidlertid over for bygherren kræve fristforlængelse i samme omfang, som underentreprenøren har ret hertil overfor hovedentreprenøren, når forsinkelsen kan henføres under nr. 3, (4 eller 5).⁹⁸ NS 8405 præciserer dette udtrykkeligt i pkt. 25.2, 2. led.

Eksempelvis vil visse *arbejdskonflikter*, der rammer entreprenøren selv, begrunde fristforlængelse. Dette gælder også, når konflikten rammer hans underentreprenør.⁹⁹ Skyldes forsinkelsen således strejke, blokade og lignende hos underentreprenøren, der vel at mærke udløser krav på fristforlængelse i forhold til hovedentreprenøren, kan hovedentreprenøren også kræve fristforlængelse overfor bygherren, med hjemmel i § 24, stk. 1, nr. 3.

Det er væsentligt at påpege, at såfremt en underentreprisaftale indeholder en bredere force majeure-klausul end hovedentreprisaftalen, kan denne udvidede definition ikke gøres gældende overfor bygherren.¹⁰⁰ Hovedentreprenøren bør derfor sikre sig, at kontrakterne med hhv. bygherre og underentreprenør harmonerer.

Fristforlængelse forudsætter, at hverken hoved- eller underentreprenøren har haft indflydelse på den forsinkende omstændighed, og at forsinkelsen ikke kunne forudses eller undgås. Er der eksempelvis optræk til konflikt hos en given underentreprenør på aftaletidspunktet, må hovedentreprenøren forsøge at finde en anden underentreprenør, eller i hvert fald tage konkret forbehold overfor bygherren.

⁹⁶ Jf. F. Horn Andersen: FIDIC, s. 135.

⁹⁷ Jf. eksempelvis Vagner, s. 103 og ovenfor i afsnit 5.3.2.1.

⁹⁸ Mogens Hansen m.fl., s. 92.

⁹⁹ Se Hørlyck: Entreprisaftale, s. 285.

¹⁰⁰ Se således FIDIC pkt. 19.5.

5.4.2 Entreprenørens materialeleverandører

Entreprenøren skal som udgangspunkt levere alle materialer og præstere alle fornødne bydelser til arbejdets færdiggørelse, jf. AB 92 § 10, stk. 2. I det omfang kontrakten indeholder anvisninger om ydelsens egenskaber, skal disse efterleves af entreprenøren, jf. KFE 1997.57 VBA og KFE 1976.28 DIV.

I KFE 1997.57 VBA udtalte Voldgiftsretten, »at indklagede [Bygherren] har været berettiget til at afvise oplægning af Scanwalls [alternativ underleverandør] produkt, idet en manglende forkrumning vil kunne medføre deformerede plader og uensartet afslutning på pladerne i kanterne«.

Skal entreprenøren selv levere materialerne, har han som udgangspunkt ikke mulighed for fristforlængelse i tilfælde af *generel* materialeangel, medmindre forholdet er omfattet af § 24, stk. 1, nr. 3.¹⁰¹ Det samme gælder, hvor forsinkelsen skyldes forhold hos materialeleverandøren.¹⁰²

Entreprenøren kan endvidere kun kræve fristforlængelse, såfremt de aftalte leverancer er af en sådan *karakter*, at de ikke kan skaffes rettidigt fra anden leverandør.¹⁰³ Dette er særlig aktuelt, hvor bygherren har foreskrevet et bestemt fabrikat, eller når der er tale om specielle produkter, der ikke uden videre kan anskaffes af entreprenøren.¹⁰⁴

Har en person forpligtet sig til at levere en genstand af genuslignende karakter (som byggematerialer ofte er), følger det af selve aftalen, at forpligtelsen kun falder bort ved omstændigheder, der kan betegnes som *artshindringer*.¹⁰⁵ En helt så streng bedømmelse kan formentlig ikke anlægges i entrepriseforhold.

Er entreprenøren frit stillet med hensyn til materialevalget, må der dog anlægges en skærpet bedømmelse, og kan tilsvarende materialer skaffes andetsteds fra uden uforholdsmæssigt store merudgifter, må entreprenøren gøre dette. Har bygherren derimod foreskrevet anvendelse af et *konkret* referenceprodukt, der kun kan indkøbes hos en bestemt leverandør, har forholdet mere karakter af en *speciessydelse*, og der må anlægges en lempet bedømmelse.

Entreprenøren må i et vist omfang følge bygherrens anvisninger efter § 15, stk. 2, og fristen kan derfor ikke forlænges, hvor forsinkelsen kan undgås ved omorganisering af entreprenørens arbejde, eller hvor dette kan fortsættes ved fremskyndelse af andre dele af entreprisen, forudsat at entreprenøren ikke påføres uforholdsmæssige merudgifter, jf. § 24, stk. 2.¹⁰⁶

¹⁰¹ Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 282 og Vagner, s. 109.

¹⁰² Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 92.

¹⁰³ Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 92, Hørlyck: Entreprise, s. 285 og Vagner, s. 107.

¹⁰⁴ Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 285.

¹⁰⁵ Jf. Ussing: Køb, s. 73 og ovenfor i afsnit 5.2.

¹⁰⁶ Jf. AB-vejl., s. 63.

I afgørelsen T:BB 2008.406 VBA (KFE 2009.087) havde hovedentreprenør HE ikke ved manglende tilrettelæggelse af de øvrige arbejder forsømt sin pligt til at begrænse forsinkelsen, ligesom forsinkelsen heller ikke kunne være undgået ved, at HE's underentreprenør havde valgt en anden leverandør.

Som følge af parternes gensidige loyalitetspligt er det et krav, at bygherren hverken vidste eller burde have vidst, at de foreskrevne materialer umuligt kunne fremskaffes rettidigt.¹⁰⁷

Axel H. Pedersen omtaler s. 47 den ældre afgørelse U 1923.246 H, hvor en bygherre havde foreskrevet anvendelse af håndstrøgne mursten. Murermesteren ifaldt ansvar, idet han burde have sikret sig, at han havde rimelig udsigt til at skaffe det i kontrakten nævnte antal håndstrøgne sten. Afgørelsen illustrerer entreprenørens pligt til forinden afgivelsen af sit tilbud at sikre sig, at han er i stand til at opfylde de forpligtelser, der følger af tilbuddet. Det må kræves, at entreprenøren har foretaget sine materialebestillinger på en forsvarlig måde, eller at han har et tilstrækkeligt beredskab.¹⁰⁸

I U 1925.371 H var der til opførelsen af et varehus ligeledes foreskrevet håndstrøgne mursten. Murermesteren HE havde inden aftaleindgåelsen, men efter afgivelsen af sit tilbud, gjort bygherren BH opmærksom på, at de foreskrevne sten ikke kunne fremskaffes. HE ifaldt ikke dagbøder, idet BH's tøven med at godkende alternative materialer var medvirkende årsag til den indtrådte forsinkelse.

I U 1984.702 Ø skulle et byggefirma E opføre et typehus for bygherre BH. Entreprisekontrakten indeholdt en bestemmelse svarende til AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3. Byggeriet skulle være klar til indflytning senest d. 15. august 1979, men blandt andet en strejke i maj/juni måned samme år hos E's leverandør af cement forsinkede byggeriets færdiggørelse. E erkendte den indtrådte forsinkelse, og at der i den anledning skulle betales dagbøder, men krævede, at forsinkelsen måtte reduceres med ca. 1 måned som følge af cementstrejken. E fik medhold i denne påstand, idet BH ikke havde godtgjort, at denne del af forsinkelsen *kunne have været undgået*.

Videre skal nævnes afgørelsen U 1986.186 H, hvor fristen blev forlænget, idet der opstod problemer med fremskaffelse af mursten efter strejke hos en underleverandør.

I forbindelse med udbygning af en skole, havde en kommune BH overdraget murerentreprisen til en murermester E. AB 51 var gældende for byggeriet, og der var i kontrakten indsat en bestemmelse, hvorefter E skulle betale dagbod pr. arbejdsdag, byggeriet blev forsinket. Arbejdet blev afleveret med 24 ugers forsinkelse.

Østre Landsret udtalte, at E ikke kunne påberåbe sig mangler i udbudsmaterialet, idet han ikke tidligere havde gjort indsigelser herimod. Han fandtes ligeledes ikke på tilstrækkelig vis at have fremsat sine krav om fristforlængelse løbende under

¹⁰⁷ Se Hørlyck: Entreprise, s. 126.

¹⁰⁸ Jf. Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 397.

byggeriet. BH erkendte imidlertid fristforlængelse, f.s.v. angik de 14 dage strejken varede. E fik endvidere fristforlængelse for forsinkelse i forbindelse med fremskaffelse af mursten efter strejkens ophør, da produktion af facadestenen blev yderligere forsinket, som følge af opvarmning af teglværkets ovne. Dommen blev stadfæstet af Højesteret.

I afgørelsen U 1977.306 H tilkendte Højesteret entreprenøren fristforlængelse på baggrund af en strejke hos en udenlandsk leverandør.

En bygherre BH havde hos E bestilt et nøglefærdigt sorteringsanlæg, til behandling af sten og ral. Der opstod blandt andet tvist om beregningen af dagbøder på baggrund af forsinkelse forårsaget af E's finske underleverandør UL. AB var ikke gældende, men der var i kontrakten tilføjet følgende forbehold »I øvrigt sker leverancen i henhold til almindelige begrænsninger grundet »force majeure««.

Parterne var før aftalens indgåelse klar over, at der var optræk til strejke i Finland, hvilket BH anførte til støtte for sin påstand. Ifølge E's vidneforklaring var force majeure-klausulen indsat netop på baggrund af den truende strejke, og såfremt BH ikke accepterede dette, var E ikke indstillet på at indgå kontrakt. Heroverfor anførte BH, at strejken i Finland ikke var omfattet af force majeure-klausulen, idet der på trods af E's kendskab til UL's forhold forsikredes om, at E var i stand til at opfylde kontrakten rettidigt. Der var således ifølge BH ikke tale om en »uforudseelig omstændighed«.

Det fandtes ikke godtgjort, at E havde overtaget risikoen for forsinkelser, der måtte blive en følge af leveringsvanskeligheder i forbindelse med strejken i Finland, og den af strejken forårsagede forsinkelse måtte anses for omfattet af det i kontrakten tagne forbehold.

Ifølge *Hørlyck*: Entreprisen s. 285 er afgørelsen vidtgående, idet Højesteret tilsyneladende uden begrænsning tilkender fristforlængelse i anledning af strejke hos en udenlandsk leverandør.

Landsrettens begrundelse synes dog at lægge vægt på, at E netop ønskede at fastholde force majeure-klausulen på grund af den forestående strejke, idet det om strejken på »Lokomo« anføres, at »Dette forhold findes efter de under sagen fremkomne oplysninger om kontraktens indgåelse og baggrunden derfor at være omfattet af det i aftalen indeholdte forbehold om »force majeure««. Det kan ikke anses for godtgjort, at sagsøgte [E] har overtaget risikoen for en eventuel strejke [...].«

Højesteret tiltræder begrundelsen og tilføjer, at det »i sig selv måtte forekomme ganske usandsynligt«, at E skulle have overtaget risikoen for forsinkelser, som følge af leveringsvanskelighederne i forbindelse med strejken i Finland.

Dommen er således konkret begrundet og tager ikke stilling til, om E havde mulighed for at skaffe materialerne fra en alternativ leverandør. Dette skyldes formentlig, at der var tale om et helt specielt produkt, der efterhånden var individualiseret på en sådan måde, at der var sket *koncentration*. Afgørelsen tillægger tilsyneladende

dende BH's konkrete kendskab til, at UL var underleverandør, og at der var optræk til faglig konflikt, afgørende betydning.

I KFE 1997.57 VBA¹⁰⁹ tog Voldgiftsretten igen stilling til en entreprenørs forpligtelser i forbindelse med materialeleverancer:

Entreprenør E indgik kontrakt med kommunen BH, om opførelse af et rensningsanlæg. E skulle udføre tømrer- og snedkerentreprisen, herunder montering af tagplader. Det fremgik af udbudsmaterialet, at tagene skulle afdækkes med forkrummede »Robertson buetagelementer«. Det fremgik endvidere, at der *kunne* anvendes andre fabrikater end de i udbudsmaterialet anførte, såfremt dette meddeltes BH senest ved afleveringen af tilbuddet.

Forinden E afgav tilbud til BH, indhentede han et tilbud hos den danske underleverandør UE af de nævnte Robertson-tagplader. Før E nåede at afgive accept, standse UE sine betalinger. Efterfølgende undersøgte E forgæves det danske marked for et tilsvarende produkt. Det fremgår af vidneforklaringen fra direktøren for den danske afdeling af Robertson, at Robertson havde eneret til at producere de pågældende tagplader, og at distributionen skete over hele verden gennem et ene-forhandlernet, med forhandlere i de fleste europæiske lande.

Da E ikke kunne finde et tilsvarende produkt på det danske marked, kontaktede han den Østrigske forhandler og hjemtog tagpladerne i nødvendigt omfang.

Voldgiftsretten udtalte, at uanset om betegnelsen »Robertson-plade« i udbudsmaterialet var tænkt som en eksemplifikation på den forudsatte kvalitet og funktion, var det ikke muligt i Danmark at fremskaffe en tagplade, der opfyldte arbejdsbeskrivelsens krav til forkrumning og længde: »Selv om det måtte have været muligt for klageren at få leveret Robertson-plader eller et tilsvarende produkt fra en udenlandsk leverandør, må det, henset til, at der er tale om et produkt, der produceres efter ordre, lægges til grund, at det ikke ville have været muligt at fremskaffe tagpladerne så betids, at tidsplanen kunne overholdes«. E var derfor ikke ansvarlig for forsinkelsen.

Det oplyses ikke, efter hvilken bestemmelse i AB 92 § 24 entreprenøren gives fristforlængelse, men afgørelsen kan formentlig begrundes med reglen i § 24, stk. 1, nr. 3, idet Voldgiftsrettens udtalelse om, at rettidig levering var »udelukket ved forhold«, som E »ved aftalens indgåelse ikke burde have taget højde for« stemmer overens med ordlyden af nr. 3.

Sammenfattende kan det siges, at entreprenøren har krav på fristforlængelse overfor bygherren i situationer, hvor underleverandøren rammes af force majeure-begivenheder omfattet af bestemmelsen i nr. 3. Det forudsættes, at materialerne ikke rettidigt kan fremskaffes igennem anden leverandør, uden væsentlig ulempe og omkostning for entreprenøren, at entreprenøren ikke på forhånd havde

¹⁰⁹ Afgørelsen er kommenteret af Bente Lykke Sørensen i U 1997B s. 306.

eller burde have haft viden om forholdet, medmindre bygherren har tilkendegivet at acceptere dette, og *at* forsinkelsen ikke i øvrigt kunne undgås.

NS 8405 pkt. 25.2, nævner ikke udtrykkeligt leverandører, men antages at omfatte enhver, som har kontrakt med entreprenøren, og hvis ydelser skal bruges til at opfylde kontrakten med bygherren. Det må som udgangspunkt være tilstrækkeligt, at entreprenøren kan dokumentere en forsvarlig udvælgelse heraf, ligesom det vil ligge udenfor entreprenørens kontrol, såfremt bygherren har pålagt entreprenøren at benytte en bestemt leverandør, og leverancen fra denne svigter.¹¹⁰

Ifølge K01 pkt. 15.2 (K02 pkt. 17.5), hæfter leverandøren for sine »underleverandørers ydelser [...] på ganske samme måde som for sine egne ydelser«. Han ifalder dog ikke ansvar, såfremt der for underleverandøren foreligger en *hindring* omfattet af pkt. 19 (22), som leverandøren hverken burde have undgået eller overvundet.

Ifølge *Nørager-Nielsen*: EDB Kontrakter s. 145 f er praksis meget restriktiv i denne henseende, idet ansvarsfrihed kræver, at leverandøren ikke har haft indflydelse på valget af underleverandør, eller i hvert fald at underleverandøren er blevet ramt af en ekstraordinær opfyldeshindring. Er det således muligt for leverandøren at opfylde kontrakten ved indkøb eller levering af erstatningsleverancer fra tredje-mand, foreligger der ikke force majeure.

NLM 94 pkt. 68 omfatter »mangler ved eller forsinkelse af leverancer fra underleverandører«, som skyldes en af de i bestemmelsen nævnte omstændigheder. Dette gælder dog kun, når tilvirkeren ikke uden »urimeligt besvær eller urimelig meromkostning kunne have fået de tilsvarende produkter« andetsteds, og kun hvor forsinkelsen ikke skyldes det konkrete valg af opfyldelsesforanstaltning.¹¹¹

5.4.3 Bygherren selv

I afsnit 4 er beskrevet entreprenørens ret til fristforlængelse, når arbejdet forsinkes som følge af bygherrens forhold. Bygherren kan imidlertid selv rammes af en force majeure-begivenhed med den konsekvens, at entreprenøren ikke vil være i stand til at udføre sit arbejde efter den aftalte tidsplan.

Det følger i disse situationer af § 26, stk. 1, at bygherren har ret til fristforlængelse, når han udsættes for forholdene nævnt i § 24, stk. 1, nr. 3, 4 og 5. Undladelsen af nr. 2 er logisk, da bygherren selvsagt ikke kan få fristforlængelse, hvor forsinkelsen skyldes egne forhold, dog med undtagelse af ændringer, der ikke skyldes projektfejl.¹¹²

¹¹⁰ Jf. Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 401.

¹¹¹ Hørlyck: Tilvirkningskøbet, s. 75 f.

¹¹² Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 318.

Er der udvist fejl eller forsømmelse hos bygherren (eller dennes rådgivere) i forbindelse med projekt materialet, skal forholdet henføres under nr. 2, hvilket betyder, at bygherren ikke har ret til fristforlængelse.¹¹³

Henvisningen til § 24, stk. 1, nr. 3, medfører, at bygherren har ret til fristforlængelse, hvor force majeure-begivenheder hindrer arbejdets udførelse. Entreprenøren må i disse situationer acceptere, at bygherren først er i stand til at modtage arbejdet på et senere tidspunkt end aftalt, jf. § 26, stk. 1, men entreprenøren har – ikke overraskende – tilsvarende krav på fristforlængelse, jf. § 24, stk. 1, nr. 3.

Tidsmæssigt har det ingen betydning for entreprenøren, om forsinkelsen skyldes bygherrens forhold, jf. nr. 2 eller force majeure, jf. nr. 3.¹¹⁴ Sondringen er alligevel væsentlig, da bygherren er erstatningsansvarlig for forsinkelser, der skyldes egne fejl og forsømmelser, jf. § 27, stk. 1, eller skal svare godtgørelse ved »ikke-culpøse« forhold, jf. stk. 2. Skyldes forsinkelsen derimod force majeure, hæfter bygherren ikke for entreprenørens tab, jf. § 27, stk. 3.

Såvel bygherren som de sideordnede fagentreprenører kan have ret til fristforlængelse overfor hinanden, men som påpeget af *Hørlyck* har bygherren pligt til at begrænse forsinkelsen ved sådanne dispositioner, som med rimelighed kan kræves, jf. § 26, stk. 2. Undlades denne grundlæggende pligt, kan han ikke kræve fristforlængelse.¹¹⁵

Med hensyn til hvilke forhold, der berettiger bygherren til fristforlængelse, kan der henvises til afsnit 5.3.2 Det erindres, at § 24, stk. 1, ikke er udtømmende, idet andre *kvalificeret ekstraordinære omstændigheder*, som parterne ved aftalens indgåelse ikke burde have taget højde for, berettiger til fristforlængelse. Det samme gælder for § 26, stk. 1.¹¹⁶ Ifølge *AB-bet.* s. 106 foretages en rimelighedsvurdering, hvor det er afgørende, om forholdet ligger uden for bygherrens »kontrolmuligheder«.

NS 8405 er på linje med AB 92, men går efter ordlyden videre, idet bygherren har ret til fristforlængelse, hvis han eller »annen medvirkning« hindres af forhold udenfor hans kontrol, jf. pkt. 19.9. I disse tilfælde præciseres det dog klart i pkt. 25.2, 5. led, at også entreprenøren har ret til fristforlængelse, »dersom byggherren har krav på fristforlængelse for levering av sine ytelser«.¹¹⁷ FIDIC indeholder derimod ikke udtrykkelige bestemmelser om bygherrens ret til fristforlængelse.¹¹⁸

K01 pkt. 19 og K02 pkt. 22 kan påberåbes af begge parter, når uforudseelige og uovervindelige forhold uden for parternes kontrol hindrer rettidig levering.

¹¹³ Jf. *AB-bet.*, s. 107, Mogens Hansen m.fl., s. 111 samt ovenfor i afsnit 4.2.

¹¹⁴ Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 93.

¹¹⁵ *Hørlyck: Entreprise*, s. 318.

¹¹⁶ Jf. *AB-bet.*, s. 107.

¹¹⁷ Se herom Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 401.

¹¹⁸ F. Horn Andersen: FIDIC, s. 200.

Det samme gælder NLM 94 pkt. 68, men hvor force majeure-begivenheden rammer bestilleren, skal han dække de omkostninger, tilvirkeren pådrager sig for at sikre og beskytte leverancen, jf. pkt. 69.

5.4.4 Bygherrens rådgivere

Ved større entrepriser er det sædvanligt, at bygherren lader sig bistå af en eller flere tekniske rådgivere, ligesom der sædvanligvis fastsættes frister for løsning af rådgiverens opgaver. Det er på ingen måde overraskende, at også rådgiveren kan forsinkes med hensyn til levering af deres ydelser.

Sådan forsinkelse berettiger oftest entreprenøren til fristforlængelse efter AB 92, § 24, stk. 1, nr. 2, jf. ovenfor i afsnit 4.3. Projektfejl og andre rådgiverfejl giver derimod ikke bygherren ret til fristforlængelse i forhold til entreprenørerne.¹¹⁹

I T:BB 2008.406 (KFE 2009.87 VBA) var bygherrens projektansvarlige forsinket med hensyn til udfærdigelse af et detailprojekt vedrørende reovering af altaner. Entreprenøren kunne herved ikke udføre arbejdet efter den oprindelige tidsplan og fik tilkendt fristforlængelse for den forsinkelse, der kunne henføres til det forsinkede projekt.

Det er imidlertid også klart, at rådgiverens ydelse kan være forsinket som følge af force majeure-begivenheder. Det er herved afgørende, om der er udvist fejl eller forsømmelse fra rådgiverens side.¹²⁰ I det følgende undersøges de enkelte parteretsstilling i tidsmæssig henseende, når ABR 89 er gældende i forholdet mellem bygherren og dennes rådgiver.

Ifølge ABR 89 pkt. 5.2 litra f, kan rådgiveren kræve fristforlængelse, når opgavens løsning forsinkes »ved begivenheder, som rådgiveren ikke er herre over, og som han ikke forudså eller burde have forudset«.

Bestemmelsen indeholder ikke en udtømmende gennemgang af de tilfælde, der berettiger til fristforlængelse, men er ifølge *Gjedde-Nielsen og Lykke Hansen* s. 140 udtryk for almindelige obligationsretlige regler om rådgiveres muligheder for fristforlængelse.

I bemærkningerne til bestemmelsen henvises til principperne i KBL § 24, hvilket forekommer bemærkelsesværdigt, idet denne fortolkes strengt. Det kan tiltrædes, når *Gjedde-Nielsen og Lykke Hansen* s. 146 anfører, at standardkontrakter sædvanligvis indeholder force majeure-klausuler, og at baggrunden herfor ikke skyldes, at parterne ønsker ansvarsfritagelse efter den »legale regel«, da man har sådan adgang i forvejen. Formålet med klausuler som AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3, og ABR 89 pkt. 5.2 f, er netop at udvide området for de ansvarsfritagende omstændigheder.

¹¹⁹ Jf. AB-bet., s. 108.

¹²⁰ Jf. således også Vagner, s. 161.

Det kan ligeledes tiltrædes, at bedømmelsen må være den samme inden for hhv. rådgivnings- og entreprisområdet.¹²¹ Dog med den væsentlige begrænsning, at store dele af rådgiverens arbejdsindsats foretages i egne, kendte og sikre omgivelser, ligesom rådgiveren – modsat entreprenøren – ofte har mulighed for at sikkerhedskopiere tegninger, udregninger, mv. Derudover vil rådgiverens materialer stort set altid kunne fremskaffes, da der oftest vil være tale om almindelige kontorartikler. Da rådgiveren skal udarbejde projektet, må der yderligere gælde en udstrakt *undersøgelsesforpligtelse* i forbindelse med byggegrundens egnethed.

Såfremt rådgiveren er berettiget til fristforlængelse efter pkt. 5.2 litra f, har bygherren tilsvarende ret overfor rådgiveren, jf. pkt. 5.5, og overfor entreprenøren, jf. AB 92 § 26, stk. 1, da sådanne forhold vil ligge uden for bygherrens *kontrolmuligheder*, men kun i det omfang forholdet er omfattet af § 24, stk. 1, nr. 3, (4 og 5). Entreprenøren er selvsagt ikke ansvarlig for forsinkelsen overfor bygherren og har ligeledes krav på fristforlængelse.

NS 8405 pkt. 19.9, 2. led, giver udtrykkeligt bygherren ret til fristforlængelse, når hans »kontraksmedhjælper« hindres af forhold omfattet af pkt. 19.1. Bestemmelsen omfatter også bygherrens rådgivere.¹²²

5.4.5 Bygherrens andre entreprenører

Bygherren er berettiget til fristforlængelse, uanset om en force majeure-begivenhed sinker bygherren selv eller en tidligere fagentreprenør.¹²³ Dette fremgår udtrykkeligt af § 26, stk. 1, der giver bygherren krav på fristforlængelse, når han selv er udsat for situationerne nævnt i § 24, stk. 1, nr. 3, 4 og 5, men også når en »anden entreprenør« udsættes herfor.¹²⁴

Denne regel er af væsentlig betydning for bygherren i forhold til de refleksforsinkede entreprenører.¹²⁵

Eksempel: Malermester E1 forsinkes som følge af en brand på tømrmester E2's værksted. E1 kan kræve fristforlængelse overfor bygherren BH i medfør af § 24, stk. 1, nr. 2, 2. led. Der kan imidlertid ikke gøres misligholdelsesbeføjelser gældende, da BH har krav på fristforlængelse, jf. § 26, stk. 1.

E2, der rammes af force majeure-begivenheden, har krav på fristforlængelse overfor BH, jf. § 24, stk. 1, nr. 3, da han ikke har haft indflydelse på branden.

Det er en grundlæggende betingelse, at E2 har ret til fristforlængelse overfor BH. Skyldes branden på E2's værksted eksempelvis ulovlige elinstallationer, vil hverken E2 eller BH have krav på fristforlængelse. Det samme vil være tilfældet, hvis forsinkelsen skyldes smøleri, pengemangel, mv. hos den forsinkede fagentreprenør.

¹²¹ Jf. Gjedde-Nielsen og Lykke Hansen, s. 147.

¹²² Jf. Martinussen. m.fl., s. 286.

¹²³ Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 111 og Hørlyck: Entreprise, s. 318.

¹²⁴ Således også NS 8405 pkt. 19.9, der omfatter bygherrens »kontraksmedhjælper«.

¹²⁵ Jf. AB-bet., s. 106.

nør, uanset at bygherren reelt hverken har skyld i eller er herre over det forsinkende forhold.¹²⁶

5.4.6 Bygherrens materialeleverandører

Som nævnt i afsnit 5.4.2 leverer entreprenøren som udgangspunkt selv materialer til byggeriet. Der kan dog være mange grunde til at lade bygherren levere disse, navnlig muligheden for mængderabat.¹²⁷ Uanset hvem der leverer byggematerialerne, har entreprenøren den *økonomiske* risiko for hændelige skader herpå fra modtagelsen af elementerne til byggeriets aflevering, jf. § 12, stk. 1, og KFE 1982.12 VBA.

Som det også er nævnt, er tidsplanen bindende for bygherren i den forstand, at aftalte bygherreleverancer skal præsteres i så god tid, at entreprenøren er i stand til udføre sit arbejde rettidigt.¹²⁸ Har bygherren påtaget sig at levere materialer til et byggeri, og forsinkes disse undervejs, kan det meget vel tænkes, at også entreprenørens arbejde sinkes som følge deraf.

U 1974.583 V vedrørte opførelsen af en idrætshal, hvor en kommune BH havde indgået kontrakt med entreprenør E. Byggeriet blev forsinket ca. 70 dage, og der opstod tvist, om BH kunne fremsætte dagbods krav overfor E. Vedrørende tagkonstruktionen fremgik det af kontrakten, at BH af »hensyn til tidsplaner og leveringstid på limtræ« skulle levere de laminerede hovedspær. Ifølge Landsretten havde det ingen betydning, at entreprenøren skulle træffe den endelige aftale med leverandøren omkring leveringstidspunktet.

Landsretten lagde til grund, at forsinkelsen af byggeriet delvist skyldtes den for sene levering af spær, hvilket måtte henføres til bygherrens forhold. Der var dog ikke grundlag for »med sikkerhed, at afgøre, hvilken selvstændig indflydelse den forsinkede levering af spærene« havde i forhold til den samlede forsinkelse, og dagbods kravet blev skønsmæssigt nedsat til 45 dage.

Afgørelsen illustrerer det klare udgangspunkt, nemlig at bygherren hæfter for sin underleverandør, og § 24, stk. 1, nr. 2, giver entreprenøren ret til fristforlængelse ved forsinkede bygherreleverancer.

Bygherrens leverandør kan imidlertid – lige så vel som byggeriets øvrige parter – blive udsat for, at udefrakommende omstændigheder hindrer muligheden for at opfylde kontrakten rettidigt, og spørgsmålet er, om bygherren hæfter for denne forsinkelse, eller om han har krav på fristforlængelse.

AB-bet. præciserer s. 107, at § 26, stk. 1, ikke er udtømmende, idet der kan opstå helt specielle forhold, der kan give bygherren ret til fristforlængelse, selvom forholdet ikke er direkte nævnt. Der er enighed i teorien om, at der er sammenfald mellem de begivenheder, der kan henføres under § 26, stk. 1, og § 24, stk. 1 nr.

¹²⁶ Se Vagner, s. 160.

¹²⁷ Jf. Vagner, s. 94-95.

¹²⁸ Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 281.

3.¹²⁹ Bygherren må derfor i samme omfang som entreprenøren have krav på fristforlængelse, når hans materialeleverancer forsinkes som følge af forhold omfattet af nr. 3.

Som det er beskrevet i afsnit 5.4.2, er det en grundlæggende betingelse, at parterne søger at undgå eller begrænse forsinkelsen i det omfang, der med rimelighed kan kræves.¹³⁰ Der gælder således den begrænsning, at materialerne ikke rettidigt kan fremskaffes ved anden leverandør uden væsentlige ulemper og omkostninger for bygherren, at bygherren ikke på forhånd havde eller burde have haft viden om forholdet, og at forsinkelsen ikke i øvrigt kunne undgås ved omlægning af arbejderne.

NS 8405 giver bygherren ret til fristforlængelse, når hans leverandører hindres af forhold udenfor hans kontrol, jf. pkt. 19.9, 2. led, jf. pkt. 25.2. Bestemmelsen udtrykker, at bygherren bærer risikoen for egne leverancer, men fritages for ansvar i den periode, hvor den uforudsete hindring gør sig gældende.¹³¹

6. ANDRE UDEFRAKOMMENDE FORHOLD

Afsnit 5 omhandlede forsinkelse som skyldes force majeure-begivenheder. AB 92 har ved § 24, stk. 1, nr. 4 og 5, udvidet området for ansvarsfritagende forhold. Disse bestemmelser behandles i det følgende.

6.1 Vejrligsforhold

De fleste større byggeprojekter udsættes før eller siden for vanskeligheder som følge af vejrforholdene, og som AB 92 er udformet, er det som udgangspunkt entreprenøren selv, der bærer risikoen herfor, idet der kan tages højde herfor ved udarbejdelsen af tidsplanen.¹³²

§ 24, stk. 1, nr. 3 og 4, giver i visse situationer entreprenøren ret til fristforlængelse, når vejrliget ligger ud over det sædvanlige. Nr. 3 omhandler force majeure-begivenheder, medens der efter nr. 4 foretages en noget mildere bedømmelse.

Med hensyn til fristforlængelsen har det ikke betydning for entreprenøren, hvorvidt forsinkelsen kan karakteriseres som en usædvanlig naturbegivenhed eller usædvanligt vejrlig, idet der gives fristforlængelse i begge tilfælde.

Sondringen er alligevel interessant, da der i entreprisekontrakter ofte ses bestemmelser om godtgørelse til entreprenøren ved forsinkelse, som skyldes force majeure-forhold, herunder *usædvanlige naturbegivenheder*.¹³³

¹²⁹ Mogens Hansen m.fl., s. 111, Hørlyck: Entreprise, s. 281 og Vagner, s. 159.

¹³⁰ Jf. også Hørlyck: Entreprise, s. 318.

¹³¹ Jf. Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 283.

¹³² Jf. Vagner, s. 110.

¹³³ Se således Vagner, s. 108.

6.1.1 Skal vejrforholdet henføres under § 24, stk. 1, nr. 3 eller nr. 4?

Entreprenøren har ret til fristforlængelse som følge af usædvanlige naturbegivenheder, jf. § 24, stk. 1, nr. 3. Der skal være tale om *ekstraordinære* omstændigheder. Som eksempler nævner *Mogens Hansen m.fl.* s. 96 blandt andet oversvømmelse som følge af digebrud og ekstraordinært kraftig storm.

Se T:BB 1998.319 VBA (KFE 1999.32 VBA), hvor ekstrem tørke efter en sproglig fortolkning ikke fandtes omfattet af nr. 3. Der måtte efter sammenhængen kræves »*ekstraordinære og unikke begivenheder*«. Det fremgik af DMI's meteorologiske rapporter, at der var tale om den længste tørkeperiode siden 1874, med kun 1 mm regn over 6 uger.

Såvel AB som Entreprenørforeningens standardforbehold nr. 58/91 af 19/12 1991 var gældende mellem parterne. Forbeholdenes pkt. 4 berettigede entreprenøren E til godtgørelse for udgifter, som følge af forsinkelser forårsaget af »*usædvanlige naturbegivenheder eller lignende*«.

Ifølge Voldgiftsretten var tørken nok usædvanlig efter danske forhold, men det fandtes mere dækkende at karakterisere den som et usædvanligt vejrlig end som en usædvanlig naturbegivenhed. E kunne således kræve fristforlængelse efter bestemmelsen om usædvanligt vejrlig, hvilket bygherren også accepterede, men var ikke berettiget til godtgørelse.

KFE 1995.45 VBA: I forbindelse med et tunnelarbejde indgik hovedentreprenør HE kontrakt med underentreprenør UE vedrørende stenarbejder på projektet. UE var ifølge kontrakten berettiget til fristforlængelse i samme omfang som efter AB 92 § 24, stk. 1, nr. 3 og 4.

En storm målt til 18 m/sec., svarende til vindstyrke 8, samt halvanden meter høje bølger forårsagede skader på det udførte arbejde, og dermed forsinkelse for UE. Ifølge Voldgiftsretten kunne hverken oplysningen om vindstyrken eller bølgernes højde, i det pågældende område efter danske forhold, karakteriseres som usædvanlige naturbegivenheder, hvorfor UE ikke var berettiget til godtgørelse.

Det kan udledes af de citerede afgørelser, at kun helt *ekstraordinære og unikke naturbegivenheder* kan henføres under nr. 3.

Bestemmelsen i nr. 4 udvider ansvarsfritagelsesområdet væsentligt, idet entreprenøren har ret til fristforlængelse ved *væsentlige klimatiske afvigelser*, når disse enten har *forhindret* eller *forsinket* arbejdet.¹³⁴

Efter ordlyden er det et krav, at det forsinkende vejrlig forekommer i væsentligt større omfang, end det er sædvanligt for den pågældende *årstid* og *egn*. Arten af det danske vejrlig må derfor tages i betragtning.

¹³⁴ Jf. Vagner, s. 110.

Det vil ikke være usædvanligt, at der i løbet af året er dage, hvor arbejdet må ligge stille i en kortere eller længere periode, jf. eksempelvis T:BB 2009.576 VBA (KFE 2009.345 VBA), hvor væsentligt mere nedbør end normalt ikke berettigede til fristforlængelse.

Vagner henviser s. 111 til et responsum fra Grosserer-Societet gengivet i U 1987.227, hvor det blandt andet påpeges, at der ikke findes en fast kutyme for, hvornår et byggeri kan udskydes som følge af vejrliget, og at entreprenøren som udgangspunkt selv må dokumentere sit krav. Her kan meteorologiske rapporter spille en afgørende rolle, men afgørelsen beror på en konkret bedømmelse.

Ved almindeligt vintervejr er begge parter i et vist omfang forpligtede til at iværksætte de fornødne foranstaltninger, der kræves for at byggeriet kan holdes i gang.¹³⁵ Opfylder bygherren ikke sin forpligtelse, og kan entreprenøren derfor ikke fortsætte arbejdet, kan forholdet henføres til stk. 1, nr. 2.

Det følger i denne forbindelse af *Vinterbekendtgørelsens § 2*, at entreprenøren skal videreføre arbejdet i vinterperioden med *normal* arbejdsindsats. Endvidere skal han ifølge § 3 blandt andet udføre de vinterforanstaltninger, som bygherren fastsætter i udbudsmaterialet, der gør entreprenøren i stand til at videreføre arbejde i perioden.

Endelig følger det af § 5, at pligten til at videreføre arbejdet kan fraviges, hvis arbejdet på trods af sædvanlige vinterforanstaltninger i *normalt* omfang ikke kan holdes i gang. Ifølge *Vintervejledningen* er ulempegrænsen i § 5 udtryk for, at entreprenørens arbejdsindsats kan begrænses til, hvad der ud fra samfundsmæssige hensyn må anses som *rimeligt*.

Det må antages, at entreprenøren kan kræve fristforlængelse, hvor arbejdet ikke kan holdes i gang ved iværksættelse af normale foranstaltninger.¹³⁶

Bestemmelsen i nr. 4 blev indført ved AB 51, og havde til formål at give entreprenøren mulighed for at foretage en mere realistisk beregning af varigheden sit arbejde, idet der ikke længere "for en sikkerheds skyld" skulle være behov for at indregne et betydeligt antal spild dage.¹³⁷ Omformuleringen i AB 92 har ikke tilsigtet nogen indholdsmæssig ændring af reglen.¹³⁸

I praksis anvendes ofte *elastiske* tidsplaner, hvorved der tages hensyn til sædvanligt forekommende vejrligshindringer. Herved forstås et system, hvor man på forhånd supplerer den beregnede arbejdstid med x antal *vejrligsspild dage*.¹³⁹

Ifølge *AB-bet.* s. 94 skal vejrspilddagene noteres på byggemøderne, uanset om de på daværende tidspunkt giver ret til fristforlængelse. Herved kan parterne løben-

¹³⁵ Se Vagner, s. 111, Hørlyck: Entreprise, s. 192 ff og 288 og særligt Anders Vestergaard Buch i T:BB 2005, s. 1 ff.

¹³⁶ Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 288.

¹³⁷ Jf. Axel H. Pedersen, s. 76.

¹³⁸ Jf. Hørlyck: Entreprise, s. 286.

¹³⁹ Jf. herom Vagner, s. 110.

de overskue, hvornår omfanget af vejrspilddage ligger ud over det kalkulerede. Når entreprisekontrakter indeholder sådanne bestemmelser, er det ofte udtryk for parternes opfattelse af, hvornår der er tale om sædvanligt hhv. usædvanligt vejrlig i en konkret situation.¹⁴⁰

Er der i tidsplanen taget højde for vejrspilddage, kan entreprenøren kun kræve fristforlængelse ved overskridelse af det antal spilddage, der i planen er afsat. Fristforlængelsen svarer således mindst til den periode, hvori arbejdet ligger stille, men det kan ikke udelukkes, at fristforlængelsen bliver længere, eksempelvis hvor en oversvømmelse i september måned umuliggør udgravning og støbning af et fundament, således at arbejdet først kan udføres i løbet af den kommende vinter, hvor arbejdet besværliggøres af frost i jordbunden, mv.¹⁴¹

Om beregning af spilddage kan henvises til KFE 1982.6 VBA, hvor en entreprenør havde ret til fristforlængelse i det omfang de registrerede vejrspilddage oversteg de i tidsplanen anførte dage. Det fremgik af udbudsmaterialet at »*usædvanligt vejrlig*« defineredes som »vejrlig, der i en vis periode afveg fra, hvad man erfaringsmæssigt kunne forvente«.

Et entreprisarbejde inddeles ofte i flere faser, hvor der ved afslutningen af den enkelte fase foretages en opgørelse over brugte spilddage. Er der i tidsplanen fastsat et antal spilddage pr. uge eller måned, opstår der ofte spørgsmål, om hvorvidt *ubrugte* spilddage kan overføres til senere perioder. Kun hvor kontrakten indeholder klare bestemmelser herom kan dette lade sig gøre.¹⁴²

NS 8405 sonderer ikke mellem usædvanlige naturbegivenheder og usædvanligt vejrlig, idet pkt. 25.2, fritager entreprenøren for ansvar ved »ekstraordinære værforhold«. Ifølge *Martinussen m.fl.*: NS8405 s. 398 vil værforholdene sjældent berettige til fristforlængelse. Han henviser blandt andet til, at sne og kulde ikke er usædvanligt i Norge, og at entreprenøren må acceptere normalt vejrlig, også selvom dette er langvarigt. Er der derimod tale om helt unormale forhold over en længere periode, vil de konkrete omstændigheder kunne begrunde fristforlængelse.

FIDIC pkt. 8.4 (c), indrømmer fristforlængelse ved *exceptionelle klimatiske afvigelser*. Kriteriet synes at være det samme som i AB 92 § 24, stk. 1, nr. 4.¹⁴³ *Naturkatastrofer* er omfattet af force majeure-reglen i pkt. 19.1, men i modsætning til AB 92 bærer bygherren den økonomiske risiko herfor, jf. pkt. 17.3.

Usædvanlige naturbegivenheder er ikke udtrykkeligt nævnt i NLM 94 eller NL 92. Dette skyldes formentlig, at tilvirkningskøb sjældent udføres under åben himmel. Alligevel vil sådanne forhold kunne være omfattet af NLM 94 pkt. 68 og NL 92 pkt. 37.¹⁴⁴ Derimod vil usædvanligt vejrlig ikke berettige tilvirkeren til fristforlængelse.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Se Vagner, s. 110 f.

¹⁴² Jf. Vagner, s. 111, Mogens Hansen m.fl., s. 98 og Hørlyck: *Entreprise*, s. 287.

¹⁴³ Se således F. Horn Andersen: *FIDIC*, s. 204.

¹⁴⁴ Jf. Hørlyck: *Tilvirkningskøbet*, s. 76.

Hverken K01 eller K02 omtaler vejrtilstandshindringer som ansvarsfritagende, og spørgsmålet vil formentlig sjældent forekomme, da IT-ydelser som regel skal præsteres i beskyttede omgivelser. Som anført af *Nørager-Nielsen*: EDB kontrakter s. 145 vil vejrforhold alligevel efter en konkret bedømmelse kunne tages i betragtning. Skulle en ekstraordinær og uundgåelig oversvømmelse af et serverrum således hindre parterne i at opfylde kontrakten rettidigt, vil forholdet efter omstændighederne være omfattet af hhv. pkt. 19 og 22.

6.2 Offentlige påbud eller forbud

Entreprenøren har endvidere ret til forlængelse af fristerne, når arbejdet forsinkes som følge af offentlige påbud eller forbud, der ikke skyldes entreprenørens egne forhold, jf. AB 92 § 24, stk. 1, nr. 5.

Reglen kan kun anvendes ved »hændelige« påbud – dvs. påbud som hverken skyldes entreprenørens eller bygherrens forhold.¹⁴⁵ Er der tale om påbud som bygherren svarer for, er situationen omfattet af nr. 2.¹⁴⁶

Entreprenøren har ret til fuld erstatning, hvis påbuddet skyldes bygherrens forhold, og denne har udvist fejl og forsømmelse, eller ved bygherrens andre aftalparters ansvarspådragende forsinkelse, jf. § 27, stk. 1. Er der derimod tale om hændelige påbud, jf. nr. 5, kan entreprenøren kræve godtgørelse, jf. § 27, stk. 1, nr. 2. Således kan der opstå en situation, hvor bygherren har krav på fristforlængelse, jf. § 26, stk. 1, men alligevel hæfter for forsinkelsen.

Et typisk forhold, der kan henføres under bestemmelsen, er fund af bevaringsværdige *fortidsminder*. Entreprenøren skal sørge for, at jordfaste fortidsminder ikke beskadiges, ændres eller flyttes, jf. § 16, stk. 1. Rigsantikvaren og bygherren skal straks underrettes om sådanne fund, og entreprenøren skal *standse* arbejdet i det omfang, det er nødvendigt for at bevare fortidsmindet, jf. stk. 2. Medfører standningen uundgåeligt forsinkelse af entreprenørens arbejde, udløses krav på fristforlængelse, jf. nr. 5.

Et andet omdiskuteret emne vedrørende nr. 5 er påbud fra Arbejdstilsynet. Standses arbejdet, fordi entreprenøren har overtrådt reglerne i arbejdsmiljølovgivningen, kan han som udgangspunkt ikke kræve fristforlængelse.¹⁴⁷ Det er som udgangspunkt entreprenørens pligt som arbejdsgiver at påse, at gældende sikkerhedsbestemmelser overholdes.¹⁴⁸ Det er indregnet dog, at bygherren skal stille en sikkerhedsmæssigt forsvarlig byggeplads til rådighed, jf. KFE 1996.14 VBA og KFE 1998.53 VBA.

Derimod følger det af en række voldgiftsafgørelser, at *ændret praksis* hos Arbejdstilsynet kan give entreprenøren ret til fristforlængelse.

¹⁴⁵ Jf. Vagner, s. 111.

¹⁴⁶ Jf. eksempelvis T:BB 2001.245 VBA (KFE 2002.20 VBA) og ovenfor i afsnit 4.3.3.

¹⁴⁷ Jf. Vagner, s. 112 og Mogens Hansen m.fl., s. 99.

¹⁴⁸ Jf. Hørlyck: Entreprisen, s. 289 og 230-232.

I KFE 1983.69 VBA havde en entreprenør E påtaget sig at udføre råhusentreprisen i forbindelse med et skolebyggeri. Et af Arbejdstilsynet fremsat påbud, om at arbejde i krybekældre måtte begrænses til maksimalt tre timer dagligt, besværliggjorde E's muligheder for at færdiggøre arbejdet rettidigt. Ifølge Voldgiftsretten måtte påbuddet efter de foreliggende oplysninger »anses for så uforudseeligt, at det ikke havde kunnet tages i betragtning af nogen af parterne«.

Voldgiftsretten gav i KFE 1998.45 VBA entreprenøren E fristforlængelse, som følge af forsinkelse opstået ved pålæg fra Arbejdstilsynet, om iværksættelse af nogle arbejdsbyggniske foranstaltninger, ved arbejde på et renseanlæg.

Det er en forudsætning for fristforlængelse, at entreprenøren i tilbudsfasen ikke kunne forudse det pågældende påbud, jf. KFE 1994.45 VBA, hvor det blev fastslået, at en entreprenør ikke kunne kræve fristforlængelse, da forsinkelsen skyldtes forhold, som han burde være bekendt med.

Der er næppe tale om en »særlig version af force majeure-reglen i nr. 3«, som anført af *Hørlyck*: Entreprisen s. 289, men blot en særlig regel ansvarsfritagelsesregel. Sådanne påbud og forbud er ikke kvalificeret ekstraordinære, men blot forhold, som det findes mest rimeligt at lade bygherren bære risikoen for.

Offentlige påbud og forbud er udtrykkeligt nævnt i NS 8405 pkt. 25.2, og giver entreprenøren ret til fristforlængelse, men ikke tillægsvederlag i modsætning til AB 92 § 27, stk. 1, nr. 2.¹⁴⁹

Ved tilvirkningskøb har leverandøren pligt til at udføre *nødvendige* ændringer som følge af ændrede love, forskrifter, mv., jf. NLM pkt. 8, men kan i disse tilfælde kræve tidsplanen justeret efter pkt. 35 og 36.

7. BEREGNING AF FRISTFORLÆNGELSEN

Ovenfor er undersøgt hvilke forhold, der udløser krav på fristforlængelse. Nærværende afsnit omhandler selve beregningen heraf. AB 92 indeholder ikke bestemmelser om beregning af fristforlængelsen. Dette må klarlægges ved hjælp af teori og praksis.

Udgangspunktet må være det antal *arbejdsdage* forsinkelsen har varet.¹⁵⁰ Dermed ikke sagt, at kun hele arbejdsdage tæller med, jf. *Mogens Hansen m.fl.* s. 91 f, som anfører, at der på byggemøder skal foretages en registrering af perioder, hvor arbejdet har ligget »delvis« stille, idet der henvises til formuleringen af § 24, stk. 1, nr. 4, hvorefter det usædvanlige vejrlig skal have *forhindret* eller blot *forsinket* arbejdet.

Ikke kun det forsinkende forhold i sig selv tages i betragtning. Der må også tages hensyn til de *afledte* forsinkelser, hindringen medfører. Udskydes byggeriet såle-

¹⁴⁹ Se Martinussen m.fl.: NS 8405, s. 399 og Kolrud m.fl.: NS 8405, s. 307.

¹⁵⁰ Jf. *Hørlyck*: Entreprisen, s. 278.

des til en mindre byggevenlig periode, vil deraf forårsagede konsekvensforsinkelser kunne forlænge fristen ud over hindringens egentlige varighed.¹⁵¹

Eksempel: Et større byggeprojekt støder på uforudset vanskelige jordbundsforhold, der berettiger såvel hovedentreprenøren som bygherren til fristforlængelse. Forsinkelsen medfører, at et kranarbejde, i forbindelse med montering af spær, først kan udføres i december, da underlaget kræver stabilisering. Den første uge i december kan der dog ikke arbejdes med kraner, idet et stormvejr gør arbejdet sikkerhedsmæssigt uforvarsligt. Vindforholdene berettiger i sig selv hverken til fristforlængelse efter nr. 3 eller 4, men der må alligevel indrømmes fristforlængelse for denne periode, idet kranarbejdet som konsekvens af de uforudsete jordbundsforhold først kan udføres i en, for kranfolkens vedkommende, mere ugunstig periode.

Spørgsmålet var fremme i U 1974.583 V, hvor årsagen til en del af den samlede forsinkelse var, at arbejdet var blevet forskudt til vinterhalvåret. Den »yderligere forsinkelse« måtte fordeles forholdsmæssigt mellem parterne, idet den oprindelige forsinkelse skyldtes såvel entreprenørens som bygherrens forhold.¹⁵²

Der må endvidere suppleres med en rimelig periode til igangsætning af arbejdet, efter hindringen i sig selv er ophørt, jf. U 1986.168 H, hvor et teglværk skulle bruge ekstra tid til opvarmning af ovne i forbindelse med opstart efter en strejke. Entreprenøren blev ud over selve strejkeperioden tilkendt en yderligere fristforlængelse. I KFE 1982.76 VBA fik entreprenøren forlænget fristen for tiden under en overenskomststridig blokade samt »en efterfølgende rimelig opstart«.¹⁵³

Den sidstnævnte afgørelse tager yderligere stilling til en interessant problemstilling, idet der allerede ved blokadens indtræden forelå forsinkelse, som *ikke* berettede entreprenøren til fristforlængelse. Entreprenøren var således ved blokadens indtræden i ansvarspådragende forsinkelse.

Det formueretlige princip om *obligatio perpetuatur* medfører, at den part, der er skyld i en forsinkelse, bærer risikoen for, at ydelsen hædeligt går til grunde, uanset om han har nogen skyld deri.¹⁵⁴ Retspraksis har dog ifølge *Gomard*: 2. del s. 183 næppe taget endelig stilling til omfanget af princippet anvendelse.¹⁵⁵

På trods af princippet udtalte Voldgiftsretten, at der ikke kunne påløbe dagbøder i den periode, hvor folkene havde blokeret arbejdspladsen, idet dette ville kunne føre til »helt uoverskuelige følger for en entreprenør og ikke findes at stemme med hensigten« med AB 72 § 15, stk. 1 c (AB § 92 § 24, stk. 1, nr. 3).

¹⁵¹ Jf. Mogens Hansen m.fl., s. 90.

¹⁵² Se også U 1894.52 H og DIV 584/1962.

¹⁵³ Se også AB-bet., s. 62.

¹⁵⁴ Se Mogens Hansen m.fl., s. 92 og Vagner, s. 107 f.

¹⁵⁵ I tysk ret er princippet kodificeret i § 287 BGB.

På baggrund af denne generelle udtalelse er det dermed ikke afgørende, om hindringen indtræder efter afleveringsfristen, men derimod om arbejdets fremdrift hindres, uanset om entreprenøren i forvejen er i ansvars-pådragende forsinkelse. Dette gælder dog ikke, hvor den oprindelige forsinkelse skyldtes culpøse forhold.¹⁵⁶

En særlig regel findes i NS 8405 pkt. 25.3, hvorefter parterne som det første skridt skal forsøge at opnå skriftlig aftale om fristforlængelse. Kan parterne ikke finde en løsning, findes der i pkt. 25.4, en klar og udtrykkelig regel om beregning af fristforlængelsen. Denne skal således svare til »den virkning på fremdriften [det forsinkende forhold] har forårsaket«. Der skal tages hensyn til »nødvendig afbrud og eventuell forskyvning« af arbejdets udførelse til en for entreprenøren »ugunstigere eller gunstigere årstid«. Endvidere kan der tages hensyn til den samlede virkning »av tidligere endringer og tidligere forhold som byggherren har risikoen for«.

En væsentlig forskel mellem AB 92 og FIDIC er ingeniørens adgang til at træffe afgørelse vedrørende spørgsmål om fristforlængelse. Han er således 1. instans i FIDIC's afgørelsessystem, hvorimod AB 92 henviser sådanne tvister til afgørelse ved Voldgiftsretten, jf. § 47.¹⁵⁷

Ifølge NLM 94 pkt. 68 og NL 92 pkt. 12 skal leveringstiden forlænges i det omfang, der efter omstændighederne skønnes rimeligt. Dette gælder også, hvor forsinkelsen indtræffer efter det oprindelige aftalte leverings-tidspunkt.¹⁵⁸

K01 pkt. 19 og K02 pkt. 22 angiver derimod udtrykkeligt, at force majeure ved forsinkelse højst kan gøres gældende med det antal arbejdsdage, som force majeure-situationen har varet.

8. AFHANDLINGENS RESULTATER

Entrepriseretten er særegen i forhold til mange andre produktionsforhold, og særlige udefrakommende forhold har medført et behov for differentierede entrepriseretlige regler. AB 92 er et dokument, som er tilblevet ved forhandling mellem byggeriets parter, hvor hensigten har været at tage højde for disse særlige forhold, og søger at udtrykke en rimelig afbalancering af navnlig byggherrens og entreprenørens interesser.

Formålet med nærværende afhandling er at undersøge entreprenørens ret til tidsfristforlængelse i medfør af § 24 og på denne baggrund vurdere, om reglen lever op til den ønskede rimelige balance mellem parterne.

¹⁵⁶ Vagner, s. 107 f og Hørlyck: Entreprise, s. 279.

¹⁵⁷ Jf. F. Horn Andersen: FIDIC, s. 36.

¹⁵⁸ Se herom Hørlyck: Tilvirkningskøbet, s. 54.

8.1 Sammenfatning og vurdering

Afhandlingens resultater viser, at spørgsmålet i det væsentligste kan besvares bekræftende. Der argumenteres for denne påstand i det følgende, ligesom der gives nogle konkrete forslag til forbedringer ved en fremtidig revision af AB-vilkårene.

Afsnit 4, om bygherrens forhold, sondrede mellem ændringer, øvrige forhold og refleksforsinkelse.

Reglen i § 24, stk. 1, nr. 1, giver entreprenøren ret til fristforlængelse, når bygherren kræver ændringer i medfør af § 14. Disse regler er i god tråd med ønsket om en rimelig balance, da bygherren på den ene side ikke er fastlåst af det oprindelige projekt, men på den anden side må kompensere for sine ændringsønsker ved at indrømme fristforlængelse (og tillægsvederlag). Havde bygherren ikke denne ret, ville byggeriet risikere at gå i stå, og der ville opstå unødvendige og uforholdsmæssige økonomiske tab.

I princippet kan alle forsinkende handlinger og undladelser fra bygherren selv eller dennes øvrige kontraktparter medføre fristforlængelse efter nr. 2, dog med undtagelse af entreprenørers tidsplansforskydende beskadigelse af sideordnede entreprenørers arbejder.

Bygherren skal medvirke aktivt til, at entreprenøren kan udføre sit arbejde til tiden, og skal i den forbindelse opfylde en række biforpligtelser, der kort kan beskrives således, at han skal sætte entreprenøren i stand til at udføre det aftalte arbejde til tiden. Omfanget heraf kan variere og beror på en konkret aftalefortolkning.

Om § 24, stk. 1, nr. 1 og 2, kan det sammenfattende konkluderes, at disse blot er udtryk for det naturlige og rimelige resultat, at entreprenøren ikke ifalder ansvar, når forsinkelsen skyldes modpartens forhold eller forhold, som denne bærer den tidsmæssige risiko for.

Afsnit 5 slog fast, at særegne udefrakommende forhold har medført et behov for et udvidet entrepriseretligt force majeure-begreb.

De overordnede betingelser for fristforlængelse ved påberåbelse af bestemmelsen i stk. 1, nr. 3, kan sammenfattende beskrives således, at der skal være indtrådt en *forsinkelse*, som skyldes en *hindring* ingen af parterne er *herre over* eller har *skyld i*, og at denne hverken kunne *forudses*, *undgås* eller *overvindes* ved iværksættelse af rimelige foranstaltninger.

Kun kvalificeret ekstraordinære omstændigheder er omfattet. Hvornår dette er tilfældet afhænger af en konkret risikoafvejning.

Faglige konflikter er omfattet, hvorimod generel mangel på arbejdskraft som det helt klare udgangspunkt er entreprenørens risiko, da han må sørge for at have tilstrækkeligt mandskab til rådighed eller tage konkret forbehold herom.

Hærværk og tyveri er begge forhold uden for parternes kontrol. Alligevel er kun hærværk medtaget i bestemmelsen. Dette findes ikke i overensstemmelse med de rimelighedshensyn, der ligger til grund for AB 92, da begge forhold ligger uden for entreprenørens kontrol.

Sideordnede entreprenørers gensidige skadeforvoldelse er også et forhold uden for entreprenørens kontrol og bør derfor give fristforlængelse, i hvert fald hvor skaden har et vist omfang. Det ville således ikke være rimeligt, at lade entreprenøren ifalde forsinkelsesansvar, når en af bygherrens aftaleparter reelt er skyld i forsinkelsen.

Disse udefrakommende forhold kan ramme alle byggeriets aktører. Afsnit 5.4 slog fast, at entreprenøren kan kræve fristforlængelse overfor bygherren i samme omfang, som underentreprenøren har krav på overfor entreprenøren. Det samme gælder f.s.v. angår entreprenørens materialeleverandør, dog med den begrænsning, at der ikke uden urimelige meromkostninger rettidigt kan fremskaffes tilsvarende materialer.

Bygherren har også krav på fristforlængelse, når han rammes af forhold omfattet af nr. 3, 4 og 5, jf. § 26, stk. 1. Selvom kun bygherrens »andre entreprenører« er nævnt, omfatter bestemmelsen også force majeure-forhold, som rammer bygherrens rådgiver og underleverandør.

Herved består en rimelig balance mellem parterne, idet ingen ifalder ansvar for forsinkelser, de ikke har haft mulighed for at kontrollere. AB 92 indeholder dog ikke klare regler om fristforlængelse, når byggeriets øvrige aktører forsinkes af udefrakommende forhold.

Afsnit 6 fastslog, at bestemmelserne i nr. 4 og 5 udvider området for ansvarsfritagende omstændigheder. Usædvanligt vejrlig og hændelige myndighedspåbud er forhold uden for parternes kontrol, som begge er særligt aktuelle for bygge- og anlægsarbejder.

Det ville ikke være rimeligt at lade entreprenøren hæfte for forsinkelser som følge deraf, da arbejdet udføres på bygherrens ejendom, og i øvrigt skal udføres i overensstemmelse med bygherrens ønsker.

Afsnit 7 vedrørte selve beregningen af fristforlængelsen, og kom frem til det resultat, at fristen forlænges med det antal arbejdsdage arbejdet har ligget stille suppleret med en rimelig opstartsperiode.

Også her er rimelighedsbetragtninger afgørende. Der kan således tages hensyn til afledte forsinkelser, ligesom det ikke er afgørende, om den fristforlængende hindring først indtræder efter afleveringsfristen.

8.2 Fremtidige overvejelser

Tidsfrister er af helt central betydning for byggeriets parter og er derfor ofte sanktionsbelagte. Derfor er det vigtigt at have overskuelige og afbalancerede regler, der regulerer retsstillingen, når fristerne overskrides.

Nærværende afhandling viser, at der i AB 92 findes rimelige og praktisk brugbare regler, som giver entreprenøren ret til fristforlængelse, når hans arbejde forsinkes, som følge af forhold modparten svarer for og som følge af visse upåregnelige udefrakommende omstændigheder.

Paralleller til andre standardvilkår har vist, at der findes tilsvarende regulering uden for de danske grænser, ligesom andre kontraktområder er domineret af lignende aftaledokumenter.

Afhandlingen viser dog også, at reglerne kan optimeres, og en snarlig revision er formentlig ikke utænkelig, da AB 92 vilkårene efterhånden snart har eksisteret i 20 år.

For at give byggeriets parter bedre muligheder for på forhånd at vurdere konsekvenserne af at indgå en entreprisekontrakt gives følgende anbefalinger:

- § 24, stk. 1, nr. 2, bør i fremtiden udtrykkeligt give fristforlængelse, *hvor forsinkelsen skyldes »bygherren eller dennes øvrige aftaleparters forhold«*.

Herved vil forsinkelse ved sideordnede entreprenørers gensidige beskadigelser give fristforlængelse, ligesom forsinkelse, der skyldes bygherrens leverandører og rådgivere, udtrykkeligt vil være omfattet. Bygherren vil efter min opfattelse være nærmest til at påvirke disse forhold, og bør derfor bære den tidsmæssige risiko i disse tilfælde.

- Det anbefales at medtage en bestemmelse på linje med NS 8405 pkt. 19, som opregner bygherrens vigtigste pligter og derved udtrykker risikofordelingen mellem parterne.
- § 24, stk. 1, nr. 3, udtrykker i princippet et kontrolansvar, som blandt andet findes i NS 8405 pkt. 25.2. Det vil være rimeligt og i overensstemmelse med gældende ret at fritage entreprenøren for ansvar ved forsinkelser, han ikke har mulighed for at kontrollere.
Det anbefales derfor at ændre bestemmelsens ordlyd, således at fristen kan forlænges, hvor forsinkelsen skyldes »Force majeure og andre ekstraordinære forhold uden for parternes kontrol«.
- Der bør endvidere indføres regler om fristforlængelse, når andre end entreprenøren og bygherren selv er ramt af forhold uden for parternes kontrol i overensstemmelse med resultaterne i afsnit 5.4.

- Inspireret af reglerne i NS8405 pkt. 25.4, og NLM pkt. 68, anbefales det endvidere at indføre en specifik regel om beregning af fristforlængelsen.

FORKORTELSER

AB 92	Almindelige betingelser for arbejder og leverancer i bygge- og anlægsvirksomhed Boligministeriet, december 1992
AB-bet.	Betænkning nr. 1246 om AB 92 afgivet af Udvalget til revision af »Almindelige Betingelser for arbejder og leverancer i bygge- og anlægsvirksomhed af 1972 (AB72)« Bygge- og Boligstyrelsen, marts 1993
AB-vejl.	Vejledning om Almindelige betingelser for arbejder og leverancer i Bygge- og anlægsvirksomhed af 10.12.1992 Bygge- og Boligstyrelsen, januar 1994
ABR 89	Almindelige betingelser for teknisk rådgivning og bi-stand Boligministeriet, oktober 1989
ABT 93	Almindelige betingelser for Totalentreprise Boligministeriet, december 1993
ABT-bet.	Betænkning nr. 1266 om ABT 93 afgivet af Udvalget til revision af »Almindelige Betingelser for arbejder og leverancer i bygge- og anlægsvirksomhed« Bygge- og Boligstyrelsen, 1994
BGB	Bürgerliches Gesetzbuch
CISG	United Nations Convention on Contract for the International Sale of Goods (1980) Lovbekendtgørelse nr. 733 af 12.7. 1988 om internationale køb)
DIV	Kendelse fra Dansk Ingeniørforenings Voldgiftsret
FIDIC	FIDIC Red Book (Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils) Conditions of Contract for Construction

	For Building and Engineering Works designed by the Employer 1999 edition
H	Højesteretsdom
HRT	Højesteretstidende
J	Juristen
K01	Standardkontrakt for kortvarigt IT-projekt Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling, april 2004
K02	Standardkontrakt for længerevarende IT-projekt Ministeriet for Videnskab, Teknologi og Udvikling, sep- tember 2007
KBL	Lovbekendtgørelse nr. 237 af 28.3.2003 om køb
KFE	Kendelser om Fast Ejendom
NL 92	Almindelige Leveringsbetingelser for leverancer af maskiner og andet mekanisk, elektrisk og elektronisk udstyr mellem Danmark, Finland, Norge og Sverige samt inden for disse lande Udgivet af Hovedorganisationen Dansk Industri, 1992
NLM 94	Almindelige Leveringsbetingelser for levering og montering af maskiner og andet mekanisk, elektrisk og elektronisk udstyr mellem Danmark, Finland, Norge og Sverige samt inden for disse lande Udgivet af Hovedorganisationen Dansk Industri, 1994
NS 8405	Norsk Standard 8405 Almindelige kontraktbestemmelser om udførelse af bygg- og anlægsarbejder af januar 2004
T:BB	Tidsskrift for Bolig- og Byggeret
U	Ugeskrift for Retsvæsen
V	Vestre Landsrets dom (eller kendelse)
VBA	Kendelse fra Voldgiftsretten for bygge- og anlægsvirksomhed

Vinterbekendtgørelsen

Erhvervs og Byggestyrelsens bekendtgørelse nr. 995 af 6. oktober 2006 om bygge- og anlægsarbejde i perioden 1. november til 31. marts

Vintervejledningen

Erhvervs og Byggestyrelsens Vejledning om vinterbyggeri 2007

Ø

Østre Landsretsdøm (eller kendelse)

LITTERATURFORTEGNELSE

Artikler:

T:BB 2003.480

Torsten Iversen: Udfyldende entrepriseret
Hvad gælder, når AB 92 ikke er vedtaget?

U 1997B306

Bente Lykke Sørensen: Entreprenørens forpligtelser ved materialeindkøb

T:BB 2005.1

Anders Vestergaard Buch: Vinterforanstaltninger

Bøger:

**Andersen, Flemming Horn,
Niels W. Brorson og Holger Schöer**

FIDIC International entrepriseret i et dansk perspektiv
2003, Gjellerup,
København
(Citeret F. Horn Andersen: FIDIC)

**Dragsted, Nicolai,
Ole Horsfeldt, Jesper Langemark,
og Claus Sørensen**

K01 med kommentarer
2004, Forlaget Thomsom
København
(Citeret Nicolai Dragsted m.fl.: K01)

**Gjedde-Nielsen, Michael
og Hans Lykke Hansen**

ABR 89, 2. udgave
2006, Thomson Forlag
København
(Citeret Gjedde-Nielsen og Lykke Hansen)

Gomard, Bernhard

Obligationsret 2. del, 3. udgave
2003, Jurist- og Økonomforbundets Forlag
København
(Citeret Gomard: 2. del)

- Hansen, Mogens,
Jan Eske Schmidt, Niels Sørensen,
Lars Peter Tolstrup og Eric Boesgaard** AB 92 for praktikere – En kommentar til AB 92
1993, Byggecentrum
København
(Citeret Mogens Hansen m.fl.)
- Hørlyck, Erik** Entreprenørvederlaget
2002, Jurist- og Økonomforbundets Forlag
København
(Citeret Hørlyck: Entreprenørvederlaget)
- Hørlyck, Erik** Entreprise, 6. udgave
2009, Jurist- og Økonomforbundets Forlag
København
(Citeret Hørlyck: Entreprise)
- Hørlyck, Erik** Tilvirkningskøbet
1996, Jurist- og Økonomforbundets Forlag
København
(Citeret Hørlyck: Tilvirkningskøbet)
- Iversen, Torsten** Erstatningsberegning i kontraktsforhold
2000, Thomson – GadJura
København
(Citeret Torsten Iversen: Erstatningsberegning)
- Kolrud, Helge Jakob
Markku Kortekangas, Bengt Krisröm
og Henrik Schultz** Kommentar til NLM 94
1996, Dansk Industri
København
(Citeret Kolrud m.fl.: NLM 94)
- Kolrud, Helge Jakob, m.fl.** NS 8405 – Kommentarutgave
2004, Universitetsforlaget
Oslo
(Citeret Kolrud m.fl.: NS 8405)
- Lookofsky, Joseph M.** Internationale køb
1989, Jurist- og Økonomforbundets Forlag
København
(Citeret Lookofsky: Internationale Køb)
- Martinussen, Karl,** NS 8405 – Kommentarutgave til Norsk Standard 8405,
2. udgave

- Heikki Giverholt, Hans-Jørgen Arvesen m.fl.**
2006, Gyldendal Norsk Forlag
Oslo
(Citeret Martinussen m.fl.: NS 8405)
- Nørager-Nielsen, Jacob**
EDB kontrakter
1989, Gads Forlag
København
(Citeret Nørager-Nielsen: EDB Kontrakter)
- Nørager-Nielsen, Jacob, m.fl.**
Købeloven – med kommentarer, 3. udgave
2008, Thomson
København
(Citeret Nørager-Nielsen m.fl.: Købeloven)
- Pedersen, Axel H.**
Entreprise: Bygge- og anlægsarbejder,
1952, Gyldendal
København
(Citeret Axel H. Pedersen)
- Sandvik, Tore**
Entreprenørrisikoen
1966, Forlaget av Johan Grundt Tanum
Oslo
(Citeret Sandvik: Entreprenørrisikoen)
- Ussing, Henry:**
Køb, 4. udg. v/A. Vinding Kruse
1967, Jurist- og Økonomforbundets Forlag
København
(Citeret Ussing: Køb)
- Vagner, Hans Henrik**
Entrepriseret, 4. udg. v/Torsten Iversen, 2005
Jurist- og Økonomforbundets Forlag
København
(Citeret Vagner)